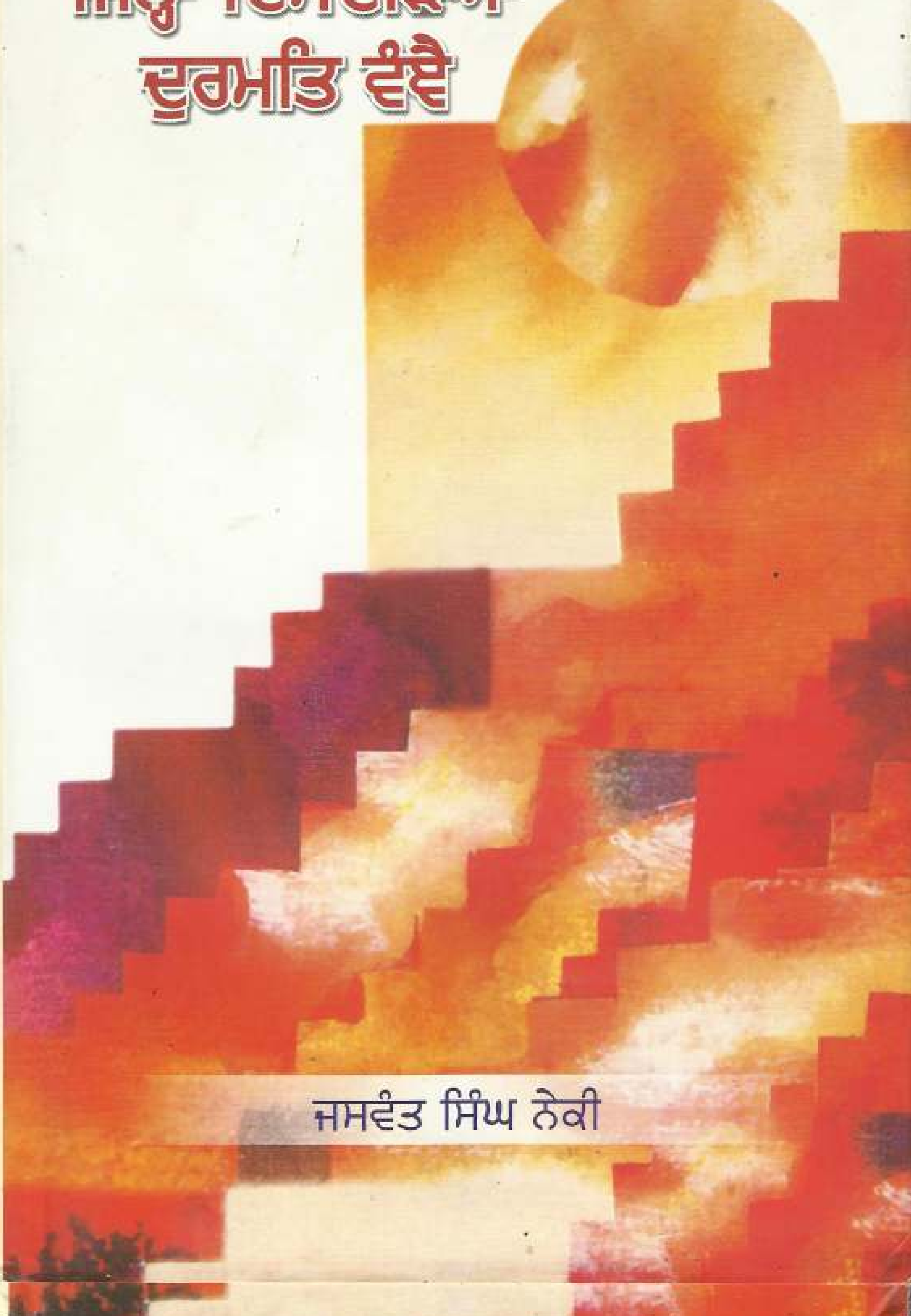
ਜਿਨ੍ਹਾ ਦਿਸੰਦੜਿਆ ਦੁਰਮਤਿ ਵੰਞੈ

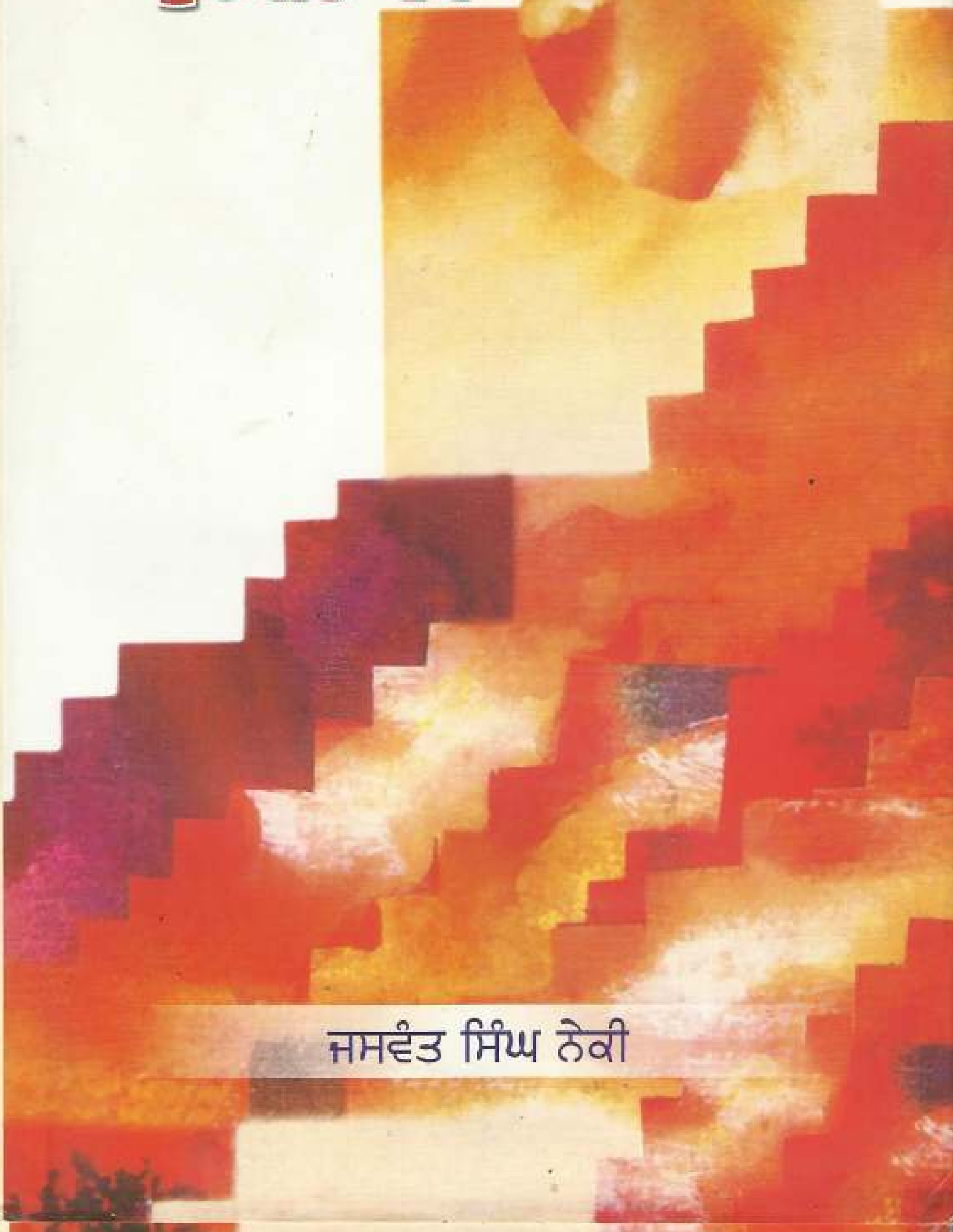

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ

ਜਿਨ੍ਹਾ ਦਿਸੰਦੜਿਆ ਦੁਰਮਤਿ ਵੰਞੈ

ਤਤਕਰਾ

ਜਿਨ੍ਹਾ ਦਿਸੰਦੜਿਆ ਦੁਰਮਤਿ ਵੰਞੈ

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ

ਇਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ

ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ :

ਅਰਦਾਸ — ਦਰਸ਼ਨ, ਰੂਪ, ਅਭਿਆਸ
ਵਿਸ਼ਵ ਅਰਦਾਸ
ਸਦਾ ਵਿਗਾਸ
ਗੁਰਮਤਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (ਆ ਰਹੀ)

ਕਾਵਿ :

ਅਸਲੇ ਤੇ ਓਹਲੇ
ਇਹ ਮੇਰੇ ਸੀਸੇ ਮੇਰੇ ਗੀਤ
ਸਿਮਰਿਤੀ ਦੇ ਕਿਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਛੁਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ
ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਸਰੋਵਰ 'ਚੋਂ
ਸਤਿ ਸੁਹਾਣ
ਨਾ ਇਹ ਗੀਤ ਨਾ ਬਿਰਹੜਾ
ਬਿਰਥੈ ਹੋਨ ਸਭਿ ਜੰਤ
ਗੀਤ ਮੇਰਾ ਸੋਹਿਲਾ ਤੇਰਾ

ਬਾਲ ਗੀਤ :

ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਤਾਸੇ

ਆਤਮ ਕਥਾ :

ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ
ਕੋਈ ਨਾਉ ਨ ਜਾਣੈ ਮੇਰਾ (ਕਾਵਿ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ :

ਅਚੇਤਨ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ

ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ :

ਸਰੀਂਧ ਆਬਨੂਸ ਦੀ (ਅਫਰੀਕਨ ਲੋਕ-ਗੀਤ)
ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਸ-ਵਿਲਾਸ

English :

Spirtual Heritage of the Punjab
Divine Intimations: Nitnem
Guru Granth Sahib and its Context (edited).
Pilgrimage to Hemkunt (Illustrated)
The Prophet of Devotion (Illustrated).
Basking in the Divine Presence Jap Sahib
In the Footsteps of Guru Gobind Singh (Illustrated)

ਜਿਨ੍ਹਾ ਦਿਸੰਦੜਿਆ ਦੁਰਮਤਿ ਵੰਞੈ

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ

JINHAN DISANDRIAN DURMAT VANJAI
by Dr. Jaswant Singh Neki

52, Hemkunt Colony, New Delhi - 110048
Phone. : 26432690
Mobile : 9871628810
e-mail : jsneki@gmail.com.
website : www.jsneki.com

Navyug Publishers
K-24, Hauz Khas, New Delhi-110 016

http://navyug.publishers.tripod.com

ISBN 978-81-7599-179-8

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼

K-24, ਹੌਜ਼ ਖਾਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110016

ਟਾਈਪਸੈਟਿੰਗ :

ਜਨਤਕ ਪ੍ਰੈੱਸ

ਪਲੱਈਅਰ ਗਾਰਡਨ ਮਾਰਕੀਟ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-110006

ਛਾਪਕ :

ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼

ਨਵੀਨ ਸ਼ਾਹਦਰਾ, ਦਿੱਲੀ-110032

ਮੁੱਲ : 250 ਰੁਪਏ

ਸਮਰਪਣ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤਿ ਵਰੋਸਾਈਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਦੀਦਾਰ
ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਝਲਕਦੇ ਹਨ ।

ਮੁਖ ਸ਼ਬਦ

ਮੈਂ ਬੜਾ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁਝ ਮੂੜ੍ਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕਈ ਬੇਅੰਤ ਵਰੋਸਾਈਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਹਾਉਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਨਵਾਂ ਭਰੋਸਾ ਜਗਾਇਆ, ਮੇਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਚਿੱਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਛਤਾਵੇ ਰਹਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਉਚੇਚੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ, ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾਵਾਂ, ਸਾਰੇ ਭਉ ਤੇ ਸੰਸੇ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਸ਼ੱਕਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿਆਂ ਤੇ ਨਿੱਤ ਉਸ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੋਈ ਮੁਸਕਾਨ ਦਾ ਹੱਜ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਜੀਵਾਂ। ਐਸੀਆਂ ਸਾਦਰ ਤੇ ਗੁਣਵਾਨ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਹਿਤ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਜਿਊੜਿਆਂ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਔਗਣਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਵੀ ਨਸੀਬ ਕਰਾਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ :

ਸਾਝ ਕਰੀਜੈ ਗੁਣਹ ਕੇਰੀ ਛੋਡਿ ਅਵਗਣ ਚਲੀਐ ॥

(ਪੰਨਾ 766)

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਝਲਕਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟਾ ਪਾਇਆ। ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਵਾਨਾਂ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਕ ਹਲੂਣਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਧਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ :

ਜਿਨਾ ਦਿਸੰਦੜਿਆ ਦੁਰਮਤਿ ਵੰਞੈ ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੜੇ ਸੇਈ ॥
ਹਉ ਢੂਢੇਦੀ ਜਗੁ ਸਬਾਇਆ ਜਨ ਨਾਨਕ ਵਿਰਲੇ ਕੇਈ ॥2॥

(ਪੰਨੇ 520)

ਐਸੇ ਵਿਰਲੇ ਪੁਰਖ ਜੋ ਦੁਰਮਤਿ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਦੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਅਣੂਗਾਥਾ ਸਾਡੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਣੂਗਾਥਾ (anecdote) ਜਾਂ ਲਘੂਵਾਰਤਾ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚੇ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ

ਕਰਦੀ, ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੁਲਾਸ ਦੇਂਦੀ, ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਸ਼ਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਐਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਨਹਾਰੇ ਉਪਰ ਇਕ ਐਸੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਛਾਪ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਭੁਲਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਐਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆ, ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਅੰਤਰ-ਝਾਤ ਜਗਾਈ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਮਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਐਸੇ ਵੱਡੇ ਮਨੁੱਖ ਆਏ ਜੋ ਮੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਹੀਣਤਾ ਤੋਂ ਸਹਿਵਨ ਮੈਨੂੰ ਵਾਕਫ਼ ਕਰਾ ਗਏ, ਮੇਰੀ ਦੁਰਮਤਿ ਝਾੜ ਗਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਜਾਗ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਲਗਾ ਗਏ। ਐਸੇ ਮਨੁੱਖ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਹੋਣ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਐਸੀ ਪਿਆਰੀ ਰਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮੋਹਰ ਸੁੱਤੇ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਉਪਰ ਸਹਿਵਨ ਹੀ ਠੋਪ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਸੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਲਘੂ ਆਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟੀ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤਾਂ ਐਸਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਐਸੀ ਛਾਪ ਕੋਈ ਪੰਛੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਫੁੱਲ-ਬੂਟਾ ਵੀ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਐਸੀਆਂ ਲਘੂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ-ਬਚਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਹਰੇਕ ਇਕ-ਬਚਨੀ ਲਘੂਵਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਐਸੀਆਂ ਅਨੁਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਸਾਧਾਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੋ-ਕਲਪਿਤ ਗਲਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰਾਮਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰੀ ਹੋਈ ਕੋਈ ਵਾਰਤਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੁੱਤੇ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਘਰ ਪਾ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਅਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

ਜਦ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਗਾਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਰੀਬਨ ਅੱਧੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਬਚਪਨ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਸੇ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਯੂ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਗ੍ਰਾਹਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ, ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕੱਟਿਆ, ਸੋ ਦਾਦਕਿਆਂ ਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਤੀਜੇ, ਉਸ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਸਬਜ਼ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਬੁਢੇਪੇ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਬੁਢੇਪੇ ਵਿਚ ਹੀ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਉਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਗ੍ਰਾਹਕਤਾ ਵੀ ਬੜੀ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੋ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਤਕ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਚ ਹੋਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬੀਬੀ ਸੁਖਵੰਤ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਤੇ ਧੰਨ ਬੀਜੀ ਦਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਰੱਜਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਧੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਹਰ ਹਾਲ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਜੀਅ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਵੈਸੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੈਕਚਰ ਆਦਿ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਨੌਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਬਦਸਤੂਰ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਬਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਸੁਹਾਵੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਦਾਰ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੇਗਾਸ, ਨਾਈਜੀਰੀਆ, ਦੇ ਡਾ. ਅਲੀ ਸਾਹਿਬ, ਦਾਰਸ-ਸਲਾਮ, ਤਨਜ਼ਾਨੀਆ ਦੇ ਫ਼ਾਦਰ ਯੌਇਨੇ, ਤੇ ਉਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੈਲਥ ਮਨਿਸਟਰ ਸਾਹਿਬ, ਅਤੇ ਐਡਨਬਰਾ, ਸਕਾਟਲੈਂਡ, ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਕਾਰਸਟੇਅਰਜ਼ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੀਕਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਨੂਠੇ ਗੁਣ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿੱਜੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਲਾਸ-ਜਨਕ ਤੇ ਉਮਾਹ-ਜਨਕ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਹ ਕੋਈ ਉਚੇਰਾ ਉਮਾਹ ਜਗਾ ਸਕਣਗੀਆਂ।

9 ਮਈ, 2009

— ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ

52, ਹੇਮਕੁੰਟ ਕਾਲੋਨੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਰੱਬ ਖੋਟੇ ਵੀ ਖਰੇ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ

ਮੈਂ ਤੀਸਰੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਕਿਤੋਂ ਇਕ ਖੋਟਾ ਰੁਪਿਆ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਤਨਾ ਖੋਟਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਨੇ ਭੈੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਰੁਪਿਆ ਮੋੜ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਉਹ ਕਿਤੇ ਚਲਾਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਰਖ ਛੱਡਿਆ। ਜਦ ਕਪੜੇ ਬਦਲਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਮੈਲੀ ਕਮੀਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਜਲੀ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਕਰਾਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਬਸਤਾ ਕੱਛੇ ਮਾਰੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਮੈਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਕੇ ਆਖਣ ਲਗਾ, ''ਬੇਟਾ ਫ਼ਕੀਰ ਕੋ ਰੋਟੀ ਖਿਲਾ ਦੋ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ''। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਏਕ ਰੁਪਿਆ ਤੋ ਹੈ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਉਹ ਤਾਂ ਖੋਟਾ ਹੈ।'' ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਮੁਝੇ ਮਾਲੂਮ ਹੈ, ਪਰ ਆਜ ਚਲੇਗਾ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਜੇ ਚਲੇਗਾ, ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਰੋਟੀ ਖੁਆਲ ਦਿਆਂਗਾ।''

ਨੁੱਕਰ ਤੇ ਨਾਨਬਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਉਥੇ ਮੈਂ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੁਪਿਆ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਨਾਨਬਾਈ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੁ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਟਾ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਮੋੜ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਮੋੜਿਆ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤਦ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, '' ਅੱਠ ਆਨੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਖੁਆ ਦੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੈਨੂੰ ਮੋੜ ਦੇ।'' ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੱਛੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਠਾਨੀ ਮੈਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲਈ। ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ''ਨੀਅਤ ਰਾਸ ਰਖੀਏ ਤਾਂ ਰੱਬ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਖੋਟੇ ਵੀ ਖਰੇ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ।''

(1933)

ਪੰਚਾਮ੍ਰਿਤ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਕਾਕਾ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਏ ?'' ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ''ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਰਬ ਲੋਹ ਦੇ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਜਲ ਪਾ ਕੇ, ਬੀਰ ਆਸਣ ਵਿਚ ਖੰਡੇ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਮਥਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵਾਂ ਨੇ ਵਿਚ ਪਤਾਸੇ ਪਾਏ। ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਰਸਾਇਣ ਨੂੰ ਸਿਖੀ ਇਸਤਲਾਹ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।''

''ਕਾਕਾ ਉਹ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ ਈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭੁੰਚਨ ਤੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਉਹ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇਰਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਤੀਂ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪਰੋਸਦੀ ਹੈ; ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲੇ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਦੁੱਧ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ, ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਦਾ ਇਹ ਪੰਚਾਮ੍ਰਿਤ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਛੱਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਾ! ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ!''

''ਬਾਬਾ ਜੀ! ਤੁਸਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਮੱਥਾ ਟਿਕਾਉਣ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਕਰਾਂਗਾ, ਤੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਚੇਤੇ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੱਤ ਦਿੱਤੀ ਏ।'' (1934)

ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੈ ਓਮੀਆ

ਬੇਜੀ (ਦਾਦੀ ਜੀ) ਮੇਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰੱਖਰ ਸਨ। ਊੜਾ ਐੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ। ਪਰ ਬਾਣੀ ਬੜੀ ਕੰਠ ਸੀ। ਉਠਦਿਆਂ ਬਹਿੰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਗੁਨਗਨਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ :

ਤੇਰਾ ਤੇ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਜਾਤਿਓ ਨਾਹੀ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਜੋਗ ਕੀਤੋਈ।
ਮੈਂ ਨਿਰਗੁਣੀਆਰੇ ਮੈਂਢਾ ਕੋਈ ਗੁਣ ਨਾਹੀ,
ਆਪੇ ਹੀ ਤਰਸ ਪਿਓਈ।

ਮੈਂ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਤੇ ਜੋ ਉਹ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ ਮੇਰੇ ਕੰਨੀ ਆਣ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬੇਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

ਤੇਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਤੋ ਨਾਹੀ ਮੈਨੋ ਜੋਗੁ ਕੀਤੋਈ।
ਨਿਰਗੁਣਿਆਰੇ ਕੋ ਗੁਣੁ ਨਾਹੀ ਆਪੇ ਤਰਸੁ ਪਇਓਈ।

ਤਾਂ ਆਖਣ ਲਗੇ, "ਮੈਂ ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਣਾਉਨੀ ਪਈ ਹਾਂ ਆਪੇ ਠੀਕ ਕਰ ਘੀਸੀ।"

ਮੈਂ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਛਡਿਆ। ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੀ ਲਾਗੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਪਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਗੁਟਕੇ ਤੋਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨਾਲੇ ਮੈਥੋਂ ਪਾਠ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ, ਨਾਲੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਸੁਵੈਟਰ ਬੁਣੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸਦਾ ਕਾਰ ਵੱਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਚਿੱਤ ਕਰਤਾਰ ਵੱਲ!

ਮੈਂ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ :

ਸੰਤ ਕੇ ਦੂਖਨ ਤੇ ਮੁਖੁ ਭਵੈ।
ਸੰਤ ਕੈ ਦੂਖਨਿ ਕਾਗ ਜਿਉਂ ਲਵੈ।
ਸੰਤ ਕੇ ਦੂਖਨਿ ਸਰਪ ਜੋਨਿ ਪਾਇ।

ਸੰਤ ਕੇ ਦੂਖਨਿ ਤ੍ਰਿਗਦ ਜੋਨਿ ਕਿਰਮਾਏ।......

ਬੀਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਟੋਕਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਕਾਕਾ ਵੇਖ ਕੇ ਪੜ੍ਹ। ਤੂੰ ਪਾਠ ਗ਼ਲਤ ਕਰ ਰਿਹੈਂ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਸੁਣਾਉਨਾ ਪਿਆਂ, ਆਪੇ ਠੀਕ ਕਰ ਘੀਸੀ।" ਬੀਜੀ ਨੇ ਸੁਵੈਟਰ ਪਰੇ ਰਖ ਦਿੱਤੀ, ਉਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਟਕਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਅੱਗੇ ਪਾਠ ਕਰ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਗੁਟਕੇ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ," ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਜਦ ਤੂੰ ਗੁਟਕੇ ਤੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਗੁਟਕੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਕਰ।" ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਤੂੰ ਦਾਦੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰੀਸਾਂ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਨਿਰੱਖਰ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਇਤਨੀ ਬਾਣੀ ਕੰਠ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਤੂੰ ਅਨੁਮਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਉਹ ਕੰਠ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਤਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ,

ਤੇਰਾ ਤੇ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਜਾਤਿਓ ਨਹੀ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਜੋਗ ਕੀਤੋਈ।

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਰੱਬ ਦੀ ਕੰਨੀਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਨ 'ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਸੁਣਾਉਨੀ ਪਈ ਹਾਂ ਉਹ ਆਪੇ ਠੀਕ ਕਰ ਘੀਸੀ।"

ਪਰ ਤੂੰ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਗੁਟਕਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਏਂ, ਪਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਵੀ ਧਿਆਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ - ਕੇਵਲ ਤੋਤੇ ਵਾਂਙੂ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦਾ। ਜੋ ਤੁਕਾਂ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਤੂੰ 'ਸੰਤਨ ਕੇ ਦੂਖਨ' ਨੂੰ ਵੀ 'ਸੰਤ ਕੇ ਦੂਖਨ' ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਗੁਟਕਾ ਫਿਰ ਪਕੜਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹ। ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਤੁਕਾਂ ਇਉਂ ਸਨ :

ਸੰਤ ਕੇ ਦੂਖਨਿ ਤੇ ਮੁਖੁ ਭਵੈ।
ਸੰਤਨ ਕੈ ਦੂਖਨਿ ਕਾਗ ਜਿਉ ਲਵੈ।
ਸੰਤਨ ਕੈ ਦੂਖਨਿ ਸਰਪ ਜੋਨਿ ਪਾਇ।
ਸੰਤ ਕੈ ਦੂਖਨਿ ਤ੍ਰਿਗਦ ਜੋਨਿ ਕਿਰਮਾਇ।

ਆਖਣ ਲੱਗੇ, "ਹੁਣ ਠੀਕ ਹੈ। ਬੇਟਾ ਜੀ, ਪਾਠ ਤੋਤੇ ਵਾਂਙੂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਭਗਤ ਵਾਂਙੂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਆਰ, ਤੁਹਾਡੀ ਭਗਤੀ, ਤੁਹਾਡਾ ਆਤਮ ਸਮਰਪਨ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" (1935)

ਤਪਾ ਮੁਸ਼ਕਿਆ

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਸੀ ਭਾਈ ਸੁਵਰਨਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਕੋਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖਣ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਪੈਂਤੀ ਪੱਕ ਗਈ ਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ, ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ 'ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ' ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਨੱਚ ਪਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੈਂ ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਸੁਵਰਨੇ' ਤੋਂ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ ਹਾਂ।"

ਫਿਰ ਉਹ ਗੁਟਕਾ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹਰ ਹਫਤੇ ਇਕ ਪੌੜੀ ਕੰਠ ਵੀ ਕਰ ਲਵੇ। ਲੰਮੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਦੋ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਹਫਤੇ ਲਗਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਾਲ ਭਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਕੰਠ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਹੁਣ ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਬੜੇ ਨੇਮ ਨਾਲ। ਫਿਰ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਆਇਆ ਨਾ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬੁਖ਼ਾਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਤਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਉਸੇ ਦੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦੈ ਹੁਣ ਮੈਂ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿਆਂ ਤੇ ਆਪ ਅਟੰਕ ਹੋ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਵਾਂ।" ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬੱਚੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਕੰਮ ਸਾਂਭ ਲੈਣਗੇ, ਬੇਸ਼ਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਉ, ਪਰ ਆਪ ਅਟੰਕ ਹੋ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਬੈਠ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਕ ਖੇਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਦੀ ਨੋਕ ਨਾਲ ਸਿਆੜਾਂ ਕੱਢਣੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਨਾਮ ਦਾ ਬੀਜ ਪਾ ਕੇ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਸਿੰਜਣਾ। ਫਿਰ ਜੋ ਫਲ ਲਗੇਗਾ ਉਹ ਸਾਂਭਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ।

ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਬਲਦ ਵੇਚ ਕੇ ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਲੈ

ਲਿਆ। ਘਰ ਵਿਚ ਲਹਿਰ ਬਹਿਰ ਹੋ ਗਈ। ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰਲੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ।

ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਛੋੜ ਕੇ ਕੋਇਟਾ ਆ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਿਆ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਤਾਂ ਕੀ ਵੇਖਾਂ ਅੱਗੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅੰਦਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਸ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਜਿਸ ਖੇਤੀ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲਾ ਗਏ ਸਉ, ਉਸ ਨੂੰ ਫਲ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਜੀ ਕੀਤਾ ਤੁਹਾਡੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਆਵਾਂ, ਸੋ ਪਿੰਡੋਂ ਇਸੇ ਲਈ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਹਾਂ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ''ਉਸ ਫੁਲਵਾੜੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾ ਜੋ ਤੂੰ ਅੰਦਰ ਲਾਈ ਸੀ।'' ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਜਦ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਸਿਆੜਾਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਸੋਚਿਆ ਤਾਂ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਧਰਤੀ ਦਿੱਸੇ ਨਾ ਹੱਲ। ਪਰ ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਜੋੜੀ ਰੱਖਿਆ। ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਧਰਤੀ ਨਹੀਂ, ਅੰਦਰ ਆਕਾਸ਼ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇਸੇ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਸਮਝ ਕੇ ਵਾਹ ਲੈਨੇ ਹਾਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਦੀ ਨੋਕ ਨਾਲ ਸਿਆੜਾਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਓਹੋ ਮਹਿਕ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਜੋ ਬੈਲਾਂ ਨਾਲ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਸਿਆੜਾਂ ਕੱਢਦਿਆਂ ਆਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਬੀਜ ਪਾਉਣਾ ਸੀ। ਸੋ ਅੰਦਰ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੇ ਬੀਜ ਵੀ ਪਾਇਆ। ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਜਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ, ਸੋ ਆਪਣੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਹੰਝੂ ਕਿਰਨ ਅੰਦਰੋਂ ਮੈਲ ਸਾਫ਼ ਹੋਂਦੀ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਾਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਸਾਂ, ਉਹ ਲਿਸ਼ਕ ਪਿਆ, ਅੰਦਰ ਜਗਮਗ ਜਗਮਗ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਕੀ ਦੱਸਾਂ ਜਿੰਦ ਹੋਰ ਦੀ ਹੋਰ ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਸਮਝ ਨ ਆਵੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਚਲਿਆ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਪੁੱਛਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।''

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਗੁਰਮੁਖਾ ਤੇਰੀ ਭੁੜੀ ਕਬੂਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਇਕ ਤਪਾ ਮੁਸ਼ਕਿਆ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।''

(1936)

ਰੱਬ ਸਿਫ਼ਰ ਹੈ

ਕੋਇਟੇ ਦੇ ਭੂਚਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਸਿੱਬੀ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਮੈਨੂੰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਮੇਰਾ ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀਹ-ਬਾਈ ਸਾਲ ਹੋਣੀ ਏ। ਫ਼ਕੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਉਹ ਦਸਾਂ-ਯਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਨੇ ਹੀ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਥੋਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਿਆ।

ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮੀ ਦੇ ਘਰਾਨੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਆਪ ਵੀ ਨੇਕ ਖ਼ੁਦਾ ਪਰਸਤ ਇਨਸਾਨ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਸਕੂਲੋਂ ਛੁੱਟੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਇਕ ਲੰਮੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਪੈ ਗਏ। ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਆ ਖ਼ੁਦਾ ਕੋ ਮਾਨਤੇ ਹੋ ?"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ ਮਾਨਤਾ ਹੂੰ।"

"ਜਾਨਤੇ ਭੀ ਹੋ ?"

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾ ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਹਾਂ ਜਾਨਤਾ ਭੀ ਹੂੰ।"

"ਕਿਆ ਜਾਨਤੇ ਹੋ ?" ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਵੁਹ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਹੈ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

"ਕਿਤਨਾ ਬੜਾ ?"

ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਾਂ ਫੈਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਤਨਾ ਬੜਾ !"

ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਬੱਸ ਰੱਬ ਇਤਨਾ ਹੀ ਬੜਾ ਹੈ ?" ਤਦ ਮੈਂ ਬਾਹਾਂ ਘੁਮਾ ਕੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਵੁਹ ਇਤਨਾ ਬੜਾ ਹੈ।"

ਉਹ ਫਿਰ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਪਹਿਲੇ ਤੁਮ ਨੇ ਦੋਨੋਂ ਬਾਹੇਂ ਫੈਲਾਈ ਔਰ ਕਹਾ ਰੱਬ ਇਤਨਾ ਬੜਾ ਹੈ। ਫੈਲੀ ਹੁਈ ਬਾਹੇਂ ਤੋਂ ਏਕ ਲਕੀਰ ਕੀ ਮਾਨੰਦ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਕੋਈ ਲਕੀਰ ਨਹੀਂ। ਅਬ ਤੁਮ ਨੇ ਹਾਥ ਪੀਠ ਪੀਛੇ ਮਿਲਾ ਕਰ ਏਕ ਦਾਇਰਾ ਬਨਾ ਦੀਆ ਔਰ ਕਹਾ ਰੱਬ ਇਤਨਾ ਬੜਾ ਹੈ। ਦਾਇਰਾ ਤੋ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਰੱਬ ਤੋਂ ਲਾ-ਮਹਿਦੂਦ ਹੈ !''

ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਫਿਰ ਆਪ ਬਤਾਓ ਖ਼ੁਦਾ ਕਿਤਨਾ ਬੜਾ ਹੈ ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, '' ਖ਼ੁਦਾ ਸਿਫ਼ਰ ਕੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਸਿਫ਼ਰ ਨਾ ਛੋਟਾ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ ਨਾ ਬੜਾ। ਖ਼ੁਦਾ ਕੋ ਭੀ ਨਾ ਹਮ ਛੋਟਾ ਕਰ ਸਕਤੇ ਹੈਂ ਨਾ ਬੜਾ।'' ਮੈਂ ਨਿਰੁੱਤਰ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ । ਪਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸਿਫ਼ਰ ਨਾ ਮੰਨ ਸਕਿਆ। ਤਾਂ ਵੀ ਫ਼ਕੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਵਲੋਂ ਕਾਇਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਮੈਂ ਵੇਦਾਂਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ''ਰੱਬ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ।--ਨੇਤੀ ! ਨੇਤੀ ! ਜਦ ਮੈਂ ਬੋਧੀ ਸਾਹਿੱਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮ ਯਥਾਰਥ ਦਰਸਾਇਆ। ''ਸੁੰਨ ਵੀ ਤਾਂ ਸਿਫ਼ਰ ਹੀ ਹੈ।'' ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ। ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਕੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਯਾਦ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਸਿਫ਼ਰ ਹੈ। (1936)

ਤਥਾ ਅਸਤੂ !

ਕੋਇਟੇ ਦੇ ਸੰਡੇਮਨ ਪਾਰਕ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਗ ਦੇ ਇਕ ਗੋਸ਼ੇ ਵਿਚ ਮੋਤੀਏ ਦੇ ਬੂਟੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਜੇ ਡੋਡੀਆਂ ਬੰਦ ਸਨ। ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਫੁੱਲ ਹੀ ਖਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਬੂਟੇ ਕੋਲ ਮੈਂ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਖਲੋਤਾ, ਮੇਰੇ ਕਦਮ ਆਪੇ ਰੁਕ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ, ਕੂਲੇ ਕੂਲੇ ਪੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਹੱਸ ਨਾਲ ਭਿੱਜੇ ਜਾਪੇ। ਮੈਂ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, "ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੁਣਾ !" ਇਕਾਇਕ ਕਈ ਫੁੱਲ ਇਕਸਾਰ ਖਿੜ ਖਲੋਤੇ ਤੇ ਮਹਿਕ ਦਾ ਇਕ ਬੁਲ੍ਹਾ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਝਰਨਾਹਟ ਜਗਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅਦਿਖ ਪਿਆਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਆਪਣੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਕਿਸੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਧੜਕਦੀ ਜਾਪੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਇਕ ਨਸ਼ੇ ਜਿਹੇ ਵਿਚ ਮੋਤੀਏ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਲੋਸਦਾ ਰਿਹਾ।

ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਕ ਬਿਰਛ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਬਿਰਛ ਉਪਰ ਬਿਜੜੇ ਆਲ੍ਹਣਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਆਲ੍ਹਣਾ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖਾਂ ਕਦੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਵਲ। ਸੋਚਾਂ; ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਕਦੇ ਨਾ ਬੁਣ ਸਕਾਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਰੇਸ਼ੇ ਕੱਢ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤਨੀ ਮੁਹਾਰਤ ਨਾਲ ਬੁਣਦੇ ਹਨ। ਨਰ ਤੇ ਮਦੀਨ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵੱਖਰੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵੀ। ਮਦੀਨ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਦੋ ਕਮਰੇ ਹਨ : ਇਕ ਕਮਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅੰਡੇ ਦੇਣੇ ਵੀ, ਤੇ ਸੇਣੇ ਵੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਆਪ ਰਹਿਣਾ। ਨਰ ਪਾਸ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਕਮਰਾ।

ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇਹਨਾਂ ਜੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ--ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਚੇਤੇ ਆਈ :

ਏਕਾ ਸੁਰਤਿ ਜੇਤੇ ਹੈ ਜੀਅ।

ਸੁਰਤਿ ਵਿਹੂਣਾ ਕੋਇ ਨ ਕੀਅ। (ਪੰ : 24)

ਜਿਸ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿਚ ਪਾਏ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਿਰ ਚੁਕਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਧੂ ਜੀ ਖੜੇ ਸਨ। ਬੋਲੇ, "ਤਥਾ ਅਸਤੂ!" ਤੇ ਫਿਰ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ।

(1937)

ਤੌਬਾ

ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਓਦੋਂ ਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕੋਇਟੇ ਦੇ ਭੂਚਾਲ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਸਿੱਬੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਤਦ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਗ ਗਈ ਸੀ--ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ, ਤੁਕਬੰਦੀ ਜਹੀ। ਉਹ ਵੀ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਜੋ ਉਥੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਛੇੜਦੇ ਹੋਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਉਪਰ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਜੂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਂ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਜਦ ਮੁੰਡਾ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਉਹ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਉਹ ਵਰਕਾ ਮਾਸਟਰ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਵਰਕਾ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੱਦ ਘੱਲਿਆ। ਮੈਂ ਪਹੁੰਚਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵਰਕਾ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਸੌਤਰ ਸੁਕ ਗਏ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਬੇਟਾ! ਤੂੰ ਜਾ, ਇਸ ਕਮਬਖ਼ਤ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਿੱਝਦਾ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਨੀਵੀ ਪਾਈ ਖਲੋਤਾ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਉਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਤੂੰ ਲਿਖਿਐ?" ਮੈਂ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ "ਹਾਂ" ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਤਾੜ ਕਰਦਾ ਤਮਾਚਾ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਮੈਨੂੰ ਰਸੀਦ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਐਸਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਤੇ ਬੜੇ ਦਰਦ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਓਏ ਕਮਬਖ਼ਤਾ! ਅੱਲਾ ਤਆਲਾ ਦਾ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਐਡਾ ਕਰਮ ਹੋਇਆ, ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਨਿਆਮਤ ਬਖ਼ਸ਼ੀ, ਤੇ ਤੂੰ ਕਾਲੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਸਤਗਫ਼ਰਿੱਲਾ! ਤੌਬਾ ਕਰ, ਮੁੜ ਕਦੇ ਕਾਲੇ ਅੱਖਰ ਨਹੀ ਲਿਖੇਂਗਾ।" ਓਦੋਂ ਤੌਬਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਤੌਬਾ ਹੀ ਹੋਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਤੌਬਾ ਅੱਜ ਦਿਨ ਤਕ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀ। ਅਸਲ ਪਛਤਾਵਾ ਹੀ ਮਨ ਦਾ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲ-ਕਵੀ ਮਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪਿਆਰ-ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਵਿ-ਸਿੱਖਿਆ ਬਣ ਗਿਆ। (1937)

ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਲਾਲਟੈਨ

ਓਦੋਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਲਾਲਟੈਨ ਜਾਂ ਲੈਂਪ ਹੀ ਜਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੇਡ ਵਾਲਾ ਲੈਂਪ ਹੋਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਤੇ ਡਿਉਢੀ ਵਿਚ ਲਾਲਟੈਨਾਂ ਹੀ ਹੋਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਉਸ ਲੈਂਪ ਦੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲਾਲਟੈਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿਮਨੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੈਰੋਸੀਨ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਂ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਘੁਸਾਈ ਵੀ ਮਾਰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਕਦੇ ਅੱਧੇ-ਪਚੱਧੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਾ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ।

ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਰਤਾ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਰੁਚੀ ਨਫ਼ਰਤ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਬੜਾ ਹੀ ਔਖਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਜੀ ਕੀਤਾ ਚਿਮਨੀਆਂ ਤੋੜ ਦਿਆਂ। ਫਿਰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ, ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਠੀਕਰੀਆਂ ਤੇ ਕਣੀਆਂ ਵੀ ਸਮੇਟਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ, ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਚਿਮਨੀ ਵੀ ਲਿਆਣੀ ਪਵੇਗੀ, ਤੇ ਸਾਫ਼ ਵੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਤਦ ਮੈਂ ਦੜ ਵੱਟ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਥਰੂ ਆਉਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਮਾਲਾ ਫੇਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ। ਇਕਾ ਇੱਕ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ 'ਹਾਏ ਰੱਬਾ' ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਪਰਤ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਛਲਕ ਆਈਆਂ ਸਨ।

ਉਹ ਉਠੇ, ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਏ, ਆਪਣੀ ਉਂਗਲੀ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਰੱਖੀ ਤੇ

ਕਿਹਾ, ''ਰੱਬ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਰਹਿਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਅਸਾਂ ਦੁਖੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਹੈ?'' ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ, ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਪੈਗੰਬਰ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਤਾ ਕੁ ਚੁੱਪ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਬੋਲੇ, ''ਪੁੱਤਰ ਮਤ ਸਮਝ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਗਾਰ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝ ਕਿ ਰੱਬ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਗਮਗ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਤੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।''

ਮੈਂ ਹੰਝੂ ਪੂੰਝ ਲਏ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਸਭ ਚਿਮਨੀਆਂ ਇਤਨੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਘਰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਜਗਮਗ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵੀ ਬਿਜਲੀ ਆ ਗਈ। ਲਾਲਟੈਨਾਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਜੋ ਲਾਲਟੈਨ ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਜਾਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਜਗਮਗ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

(1937)

ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੋ, ਤਿਆਰੀ ਮਗਰੋਂ ਹੋਂਦੀ ਰਹੇਗੀ

ਮੇਰੇ ਨਿੱਕੇ ਵੀਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚਰਨੀ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, "ਕਾਕਾ ! ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਲਗਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਪਾਪਾ ਜੀ ! ਅਜੇ ਤਿਆਰੀ ਨਹੀਂ।"

ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੋ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ। ਪਰ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।"

ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਦੀ ਚਰਨੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਕੇਵਲ ਚੰਗਾ ਪਾਠੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਮਗਰੋਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। (1938)

ਸੰਸਾਰ ਬੇਵਿਸਾਹੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ

ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਬਾਰਾਂ ਤੇਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਕੋਇਟਾ (ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਉਥੇ ਤਕੜਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੀ ਜੋ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤ ਕੱਲਾਤ ਤਕ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੱਲਾਤ ਦਾ ਬਾਹਲਾ ਇਲਾਕਾ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਹੀ ਸੀ। ਓਧਰ ਨਾ ਕੋਈ ਰੇਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਨਾ ਕੋਈ ਸੜਕ। ਕੇਵਲ ਊਠਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਆਵਾਜਾਈ ਸੀ ਤੇ ਊਠਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਆਇਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਕੱਲਾਤ ਦੇ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਹਰਾਂ ਭੇਜਣੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਕ ਕਾਫ਼ਲਾ ਓਧਰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੋ ਬਾਬਾ, ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਦੇ ਸਾਲਾਰ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂ।

ਬਾਬੇ ਨੇ ਸਾਲਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਂ ਇਹ ਗੁੱਥੀ ਕੱਲਾਤ ਦੇ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਭੇਜਣੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਲੈ ਜਾਓਗੇ?'' ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਲੈ ਜਾਵਾਂਗਾ।'' ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਇਸ ਗੁੱਥੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਹਰਾਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲ ਖ਼ਾਨ ਵਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਮੁਹਰਾਂ ਖ਼ਾਨ ਤੈਨੂੰ ਕਿਰਾਏ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦੇਵੇ।'' ਬਾਬੇ ਨੇ ਗੁੱਥੀ ਤੇ ਚਿੱਠੀ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਘਰ ਵਲ ਪਰਤ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸਾਂ ਮੁਹਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪਤਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?'' ਬਾਬੇ ਨੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ''ਨਹੀਂ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਹਰਾਂ ਦੀ ਗੁੱਥੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜਾ ਕਿਵੇਂ ਆਏ?'' ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਇਤਬਾਰ ਕਰ ਕੇ।''

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਤਕ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਇਤਬਾਰ ਕਰ

ਲਿਆ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਹੈ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇਗਾ?" ਬਾਬਾ ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਲੇਮਾਣਸੀ ਝਲਕਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ ਸੀ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਭਲੇਮਾਣਸੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਵੀ ਤਾਂ ਲਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਹਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਰਕਮ ਨਹੀਂ। ਤੁਸਾਂ ਇਤਬਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਲਿਆ?" ਬਾਬਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਰੱਬ ਆਸਰੇ" ਫਿਰ ਮੈਂ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਤੌਖਲਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਸੋਚਿਆ, "ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਤਾਂ ਗਈਆਂ।"

ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕੋਈ ਕਨਸੋ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਕਾਫ਼ਲੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੀਨੇ ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਹ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਾਲਾ ਪਰਤਿਆ ਨਹੀਂ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਅਜੇ ਨਹੀਂ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਾਫ਼ਲਾ ਪਰਤੇਗਾ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ; ਤੇ ਜੇ ਪਰਤਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੰਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤੁਸਾਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ।" ਬਾਬਾ ਫੇਰ ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਉਹ ਖ਼ਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਵੇਗਾ।" ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ ਬਾਬਾ ਬੜਾ ਹੀ ਝਬਯਕੀਨਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਹੋਰ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕੋਈ ਉਘ ਸੁੱਘ ਨਾ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਤਾਂ ਗਈਆਂ।

ਤਦ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਘਰ ਬੈਠਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਕਿਸੇ ਖੜਕਾਇਆ। ਮੈਂ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਖੜਾ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਹੈਂ?" ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਆਂਦਾ।

ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੇ ਝੁੱਕ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਾਰੀ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨਾਲ ਲਾਇਆ, ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਤੁਸਾਂ ਦੋ ਮੁਹਰਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜ ਮੁਹਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਹਾ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਲਿਆਇਆ ਹੈਂ।" ਬਾਬੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ

ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਖ਼ੁਦਾ ਤੇਰਾ ਸਦਾ ਮੁਹਾਫ਼ਜ਼ ਹੋਵੇ।'' ਤਦ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਤੁਹਫ਼ੇ ਭੇਜੇ ਹਨ; ਬਾਹਰ ਛਕੜੇ ਤੇ ਪਏ ਹਨ, ਅੰਦਰ ਮੰਗਵਾ ਲਉ।''

ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਝੁਕ ਗਈਆਂ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਵੇਖ ਲਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਪੁੱਤਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਸਾਹ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬੇਵਿਸਾਹੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।''

(1938)

ਸੰਤੋਖ

ਇਹ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਓਦੋਂ ਇਕ ਮੋਟਰ ਕਾਰ ਖ਼ਰੀਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਫ਼ਰਮ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਠਨ ਗਈ। ਉਸ ਕਾਰ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ। ਉਹ ਇਕ ਖੋਲੇ ਵਿਚ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਉਥੇ ਖੜੀ ਰਹੀ। ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਤੇ ਗੋਹਾ ਆਦਿ ਉਸ ਖੋਲੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣ ਲੱਗ ਗਏ। ਉਹ ਕਾਰ ਕੂੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦੱਬੀ ਗਈ, ਪਰ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਤਦ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਾਡੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਕਾਰ ਨੂੰ ਮਲਬੇ ਹੇਠੋਂ ਕਢਾਉਣ ਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਦਰਪੇਸ਼ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਆਂਢ ਰਹਿੰਦੇ ਬਲੋਚ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਇਸ ਕਾਰ ਨੂੰ ਕੂੜੇ ਹੇਠੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਤਨੇ ਪੈਸੇ ਲਏਂਗਾ?'' ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਜਿਤਨੇ ਮੁਨਾਸਬ ਸਮਝੋ, ਦੇ ਦੇਣਾ।''

ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਦੱਸ ਵਜੇ ਲੱਗਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਤਕ ਕਾਰ ਨੂੰ ਕੂੜੇ ਹੇਠੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਧੋ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਸੋਚਿਆ, ''ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾ ਲਈਏ।'' ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਾਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਪੁੱਛਿਆ, ''ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਕੀ ਦਿਆਂ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਤੁਸਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ।'' ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਏਡੇ ਸੰਤੋਖੀ ਹੋਣ ਦਾ ਬੜਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ।

ਉਸੇ ਦਿਨ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਨੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਜੇ ਇਹ ਕੰਮੀ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਾਰ ਖੁਣੋਂ ਮੇਰਾ ਕੀ ਘੱਟ ਚਲਿਐ ? ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਅਗਲੀ ਪੇਸ਼ੀ 'ਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ''ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਰ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਛੱਡਦਾ ਹਾਂ।''

(1938)

ਅਸਲ ਵਿਦਿਆ

ਤਦ ਮੈਂ ਅਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਰਾਤ ਸੌਣ ਲਗਿਆਂ ਮੈਂ ਪੰਜ ਸਤ ਮਿੰਟ ਲਾ ਕੇ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਸਕੂਲੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਸਕੂਲ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਕੱਢ ਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਬਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ। ਫਿਰ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲੇ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ।

ਇਕ ਰਾਤ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਦਾ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਜਦ ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, 'ਬੇਟਾ, ਕੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋ ?'' ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ, ''ਭੂਗੋਲ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਪਰ, ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਇਕ ਸਲਾਹ ਹੈ, ਜੇ ਕਹੋ ਤਾਂ ਦੱਸਾਂ ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਤੁਹਾਡੀ ਸਲਾਹ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇਗੀ, ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸੋ।'' ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਰਾਤ ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਵੀਹ ਪੰਝੀ ਮਿੰਟ ਕੋਈ ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜੋ ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਕਰ ਮੇਰੀ ਇਸ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰੋਗੇ, ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ਜਾਓਗੇ।''

ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਅਸਲ ਵਿਦਿਆ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸ ਵਲ ਮੈਨੂੰ ਰੁਚਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਅਸਲ ਵਿਦਿਆ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਓਦੋਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਭੁੱਲ ਵੀ ਜਾਵੇ।''

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਲਾਹ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਸਾ ਲਈ।

(1938)

ਇਹ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਵੱਸਦੈ

ਪੰਡਿਤ ਕਾਲੀਦਾਸ ਉਰਫ਼ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਕਵੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ।

ਮੇਰੇ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਇਕ ਲਿਲਾਰੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ, ਕੱਪੜੇ ਮੈਲੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰੰਗ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਗੁਆਂਢੀ ਵੀ ਹੈ, ਦੋਸਤ ਵੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜਵਾਇਆ ਰਾਮ ਹੈ।

ਇਹ ਰੋਜ਼ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋ, ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਹੋ।" ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੰਗ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਚਾਰ ਲਾਈਨਾਂ ਫ਼ਿਲਬਦੀਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਸੁਣਾਓ।" ਜਵਾਇਆ ਰਾਮ ਵੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਸੁਣਾਓ ਪੰਡਿਤ ਜੀ।" ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਉਹ ਸਤਰਾਂ ਇਉਂ ਸਨ :

ਵਾ ਵੇਖ ਜਵਾਏ ਦੇ ਰੰਗ ਵਲੋਂ
ਮੌਲਾ ਅਜਬ ਹੀ ਰੰਗ ਬਣਾਇਆ ਈ।
ਧੁੰਧੂਕਾਰ ਚਿਹਰਾ ਸੁਹਣੇ ਯਾਰ ਵਾਲਾ
ਕੱਟ ਮੱਟ ਦੇ ਵਿਚ ਡੁਬਾਇਆ ਈ।
ਜਿਹੜਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਸੁਣੀਦਾ ਸੀ
ਸੋਈਓ ਉਤਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਆਇਆ ਈ।
ਕਾਲੀਦਾਸ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਚਾੜ੍ਹ ਭੱਠੀ
ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਦਾ ਅਤਰ ਚੁਆਇਆ ਸੀ।

ਜਵਾਇਆ ਰਾਮ ਨੇ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। "ਹੁਣ

ਜਵਾਇਆ ਰਾਮ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ, ਨੱਚਣ ਕਿਉਂ ਲੱਗ ਪਏ ?''

ਜਵਾਇਆ ਰਾਮ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਪਹਿਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਏਡੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਆਖੀਆਂ। ਮੇਰਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਲੱਗੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਲਿਆ ਉਤਾਰਨਾ ਤੇ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਦਾ ਅਤਰ ਚੁਆਉਣਾ ਇਹ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਜੋਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਤੀਜੇ, ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਟਾਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਟਾਲਦੇ ਨਹੀਂ।''

ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਗੱਲ ਇਤਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਵਾਇਆ ਰਾਮ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਸਦਾ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਦੇ ਮੁਥਾਜੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਪਰ ਪੱਗ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਤਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਰਹਿਣੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰੋ।''

ਮੈਂ ਬੜੀ ਉਧੇੜਬੁਣ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੱਤ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪੱਗ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਐ। ਮੈਂ ਘੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਮੇਰਾ ਗੁਆਂਢੀ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਵਸਦੈ।''

(1938)

ਇਕ ਵਿਚਿੱਤਰ ਕਬਾੜੀ

ਕੋਇਟੇ ਕਬਾੜੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬੁੱਢਾ ਕਬਾੜੀ ਸੀ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਮਾਨ ਉਹ ਹੋਰ ਕਬਾੜੀਆਂ ਪਾਸ ਵੇਚ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸ਼ੈਲਫ਼ਾਂ ਉਪਰ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜਦਾ, ਪਾਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਦਾ, ਜਿਲਦਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗੀਆਂ ਵੀ ਪਹਿਨਾਉਂਦਾ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਹ ਆਮ ਕਰ ਵੇਚਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦ ਤਕ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।

ਇਉਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਉਸ ਨੇ ਜੋੜ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਉਸ ਕਬਾੜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਵਾਂ।

ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬਿਰਧ ਕਬਾੜੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਤਖ਼ਤ ਪੋਸ਼ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ੈਲਫ਼ ਹੀ ਸ਼ੈਲਫ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬੜੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਆਖਿਆ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪੁਤਰਾ ਤੂੰ ਏਥੇ ਕੀ ਲੈਣ ਆਇਆ ਏਂ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇਖਣ ਆਇਆਂ।"

"ਦੇਖਣ ਹੀ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਵੀ ?"

"ਬਾਬਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਣਾ ਤਾਂ ਪਵੇਗਾ ਹੀ।"

"ਦੇਖ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ?"

"ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਨਾਮ। ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਖੋਲ੍ਹਾਂਗਾ, ਵੇਖਾਂਗਾ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਉਪਰੋਂ ਹੀ ਲੰਘ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਮਝ ਆਈ, ਤਾਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਫ਼ੇ ਪੜ੍ਹ ਲਵਾਂਗਾ, ਵੇਖਾਂਗਾ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚਲਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਮੇਰੇ ਮਤਲਬ ਦਾ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੁੱਛਾਂਗਾ, ਜੇਕਰ ਮੈਂ

ਮੁੱਲ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੋਵਾਂਗਾ ਤੇ ਕਿਤਾਬ. ਮੇਰੇ ਪਸੰਦ ਦੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਖ਼ਰੀਦ ਲਵਾਂਗਾ।''

ਬਿਰਧ ਬਾਬਾ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਪਿਆ। ਪਿੱਠ ਮੇਰੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, 'ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ, ਅੱਜ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਆਇਆ ਏ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਝਾੜ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਚੁਕਾ ਹਾਂ। ਐਵੇਂ ਆ ਵੜਦੇ ਨੇ।'' ਰਤਾ ਕੁ ਰੁਕ ਕੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ''ਔਹ ਇਕ ਟਾਰਚ ਪਈ ਹੈ, ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਓ। ਅੰਦਰ ਜਗਾ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੇਖ ਲਉ। ਜੋ ਕੋਈ ਪਸੰਦ ਆਈ ਲੈ ਆਉਣਾ।''

ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਜੋ ਨਾ ਪਸੰਦ ਆਈ ਵਾਪਸ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਖ਼ਰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਦਿੱਤੀ। ''ਬਾਬਾ ਜੀ, ਇਸ ਦੇ ਕਿਤਨੇ ਪੈਸੇ ?''

ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਵੇਖੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ''Is There a God ?'' (ਕੀ ਕੋਈ ਰੱਬ. ਹੈ ਵੀ ?) ਬਾਬਾ ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ''ਬੇਟਾ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਕਿਉਂ ਚੁੱਕ ਲਿਆਇਆ ਏਂ ?''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਕੀ ਪਤਾ ਇਹ ਰੱਬ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਾ ਦੇਵੇ।''

ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਉਤਰ ਆਏ। ਉਸਨੇ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ. ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬੁੱਢੇ ਵਲੋਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਪਿਆਰ ਭੇਟ ਹੈ। ਪਰ ਯਾਦ ਰੱਖੀਂ 'ਪੜ੍ਹਿਐ ਨਾਹੀ ਭੇਦੁ ਬੁਝਿਐ ਪਾਵਣਾ'।'' (ਪੰ: 148)

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬਾਬੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਆਨੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁੱਲ ਕਦੇ ਨਾ ਲਿਆ। ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆਂ ਅੱਜ ਸੱਤਰ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਉਸ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਜਲਾਲ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਅੱਜ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਲ੍ਹ ਵਾਂਙੂ ਚੇਤੇ ਹਨ।

(1939)

ਚਤੁਰਾਈ ਨਹੀਂ, ਬਿਬੇਕ ਦਰਕਾਰ ਹੈ

ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋ ਕੇ ਹਟਿਆ ਸੀ। ਅਜੇ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਵਿਹਲੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਂ ਜਣਿਆਂ ਦੀ ਢਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਥੋਂ ਛੁੱਟ, ਉਸ ਢਾਣੀ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰ ਚੰਦ, ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਪੰਜੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਉਥੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਗਏ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਘਰੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰ ਕੇ ਖਾਣੇ ਵਾਲੇ ਮੇਜ਼ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਪੁਰ ਬੈਠ ਗਏ। ਗੱਲਾਂ ਗੱਪਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਰਤਾ ਗੰਭੀਰ ਸੁਭਾ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ, ''ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਲੇਖ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'' ਤਦ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੈਤਿਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਪੱਕੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਦੇ ਕੰਮ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।''

ਵਜ਼ੀਰ ਚੰਦ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਵਾਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਟੱਬਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਦੋਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।''

ਮੈਂ ਬੋਲਿਆ, ''ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਖੁਸ਼

ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਜਿਤਨਾ ਹੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਚਾਹੁਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ।''

ਤਦ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬੰਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਤਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਨਾ। ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣਾ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ ?''

ਮੈਂ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, ''ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਜੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਕੀ ਹੈ ?'' ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਫ਼ਰਜ਼ ਦੇ ਲੱਛਣ ਜਿਤਨੇ ਕੁ ਮੈਂ ਸਮਝੇ ਹਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ। ਫ਼ਰਜ਼ ਕਰੋ...'' ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੱਟ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, '' 'ਫ਼ਰਜ਼ ਕਰੋ' ਆਖ ਕੇ ਤੂੰ ਫ਼ਰਜ਼ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਘਾਤ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।''

ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦਇਆ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਚਾਹ ਲੈ ਆਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਗ ਪਏ। ਚਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਿਫ਼ਲ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਹੋ ਗਈ।

ਜਦ ਉਹ ਸਾਰੇ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕੱਟਣ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਚਾਤੁਰੀ ਤਾਂ ਝਲਕਦੀ ਸੀ, ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ। ਚਾਤੁਰੀ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ।

ਦੇਖ! ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਪਾਠ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪਾਠ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਉ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਢਿੱਲੀ ਜਾਂ ਨਾਮੁਕੰਮਲ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਉਸ ਵਲ ਸੁਹਿਰਦ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਆਣਪ ਹੈ। ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਚਾਤੁਰੀ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਅਗਲੇ ਦੀ ਦਲੀਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੱਟ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਸ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋ।

ਨਾਲੇ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਜਿਤਨਾ ਸੱਚ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੋ। ਜੇ ਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਕਰੋ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਆਣਪ ਝਲਕੇਗੀ। ਸੱਚ, ਭਾਵੇਂ ਅੱਧਾ ਅਧੂਰਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਕੱਟਣਾ

ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਹਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ, ਆਪਣਾ ਤਰਕ, ਆਪਣੇ ਭਾਵ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦੇ ਉਹਲੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਮਝੋ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਬਣੋ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਬਿਬੇਕ ਹੈ।

ਤੇਰੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੇ 'ਫ਼ਰਜ਼' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਤੂੰ ਉਸ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਿਆਣਪ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸੋਚਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਚੌਤੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਵੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ।

ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਚਤੁਰਾਈ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਬਿਬੇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹਨ :

> ਚਤੁਰਾਈ ਨ ਚਤੁਰਭੁਜੁ ਪਾਈਐ। (ਪੰ: 324)

ਚਤੁਰਭੁਜ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਦੂਰ ਦੀ ਲੱਗੇ, ਇਸ ਨਾਲ ਤੁਸਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇ ਹੀ ਹਟਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਲਈ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।''

(1940)

ਕਲਮ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ

ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਫੇਰ ਪੰਡਿਤ ਕਾਲੀਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਤਦ ਮੈਂ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਮੈਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲੋਂ ਸਵਾਇਆ ਏ। ਲਉ ਇਹ ਬੈਂਤ ਸੁਣੋ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ :

ਗਿਆ ਭੱਜ ਤਕਦੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਠੂਠਾ
ਲੈ ਜਾ ਕੀਮਤ ਸਾਥੋਂ ਮੱਟ ਦੀ ਵੇ।...

ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਸੁਣਾਇਆ। ਸੱਚਮੁੱਚ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲੋਂ ਸਵਾਇਆ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਈ ਸ਼ਾਇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਨਾਂ ਦੋ ਲਾਈਨਾਂ ਇਸੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਰਦੀਫ਼ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਆਖ ਵਿਖਾਉ, ਪਰ ਕੋਈ ਕੁਝ ਆਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਐ ਤੇਰੇ ਬਾਬੇ ਕੋਲੋਂ, ਤੂੰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਿਆ ਏਂ। ਤੂੰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਇਕ ਦੋ ਸ਼ਿਅਰ ਇਸੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਰਦੀਫ਼ ਤੇ ਬਣਾ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਹਾਂ, ਕਵੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਤੁਹਾਡਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਟਾਲ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦੋ ਮਿੰਟ ਸੋਚਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿਓ।" ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਦੋ ਮਿੰਟ ਕਿਉਂ ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਲਉ।" ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਛੋੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਪੰਜ ਸੱਤ ਮਿੰਟਾਂ ਤਕ ਪਰਤ ਆਏ, ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੁਝ ਬਣੀ ਗੱਲ ?"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਦੋ ਸ਼ਿਅਰ ਤੁਸਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹੇ ਹਨ।"

ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ? ਸੁਣਾਓ ਫਿਰ।"

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਗਲਾ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਗਾ ਕੇ ਸਣਾਵੇਂਗਾ ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਂ ਗਾਉਣ ਜੋਗਾ ਕਿਥੇ ਹਾਂ ? ਤੁਹਾਡੇ ਰੁਅਬ ਅੱਗੇ ਜੁਰਅਤ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਗਲਾ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਗਲਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤੈ।'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਕਰੀ ਜਾਏਂਗਾ ਕਿ ਸੁਣਾਏਂਗਾ ਵੀ ?'' ਮੈਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ :

ਕਲਮ ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਵਹੇ ਤਾਂ ਗਜ਼ਬ ਢਾਹੇ,
ਇਹ ਤਾਂ ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਪਲੱਟਦੀ ਵੇ।
ਸੀਸ ਆਪਣਾ ਕਲਮ ਕਰਵਾ ਆਈ,
ਤੇ ਹੁਣ ਨਿੰਦਕਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਕੱਟਦੀ ਵੇ।

ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਉਠੇ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ, ਅੰਦਰੋਂ ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਲਾਚੀਆਂ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲੇ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ, ''ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਰੇ ਸਰਸਵਤੀ ਤੇਰੀ ਰਸਨਾ ਤੇ ਬੈਠੇ।''

ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਇਰ ਤੋਂ ਇਹ ਅਸੀਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ।

(1940)

ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਕੋਇਟੇ ਦੇ ਭੂਚਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੋ ਸਾਲ ਸਿੱਬੀ ਰਹਿ ਕੇ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਕੋਇਟੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਨਵੀਂ ਉਸਾਰੀ ਐਸੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੂਚਾਲ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਨ ਹੋ ਸਕੇ।

ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਅਜੇ ਪੱਕੀ ਇਮਾਰਤ ਬਣਨੀ ਸੀ, ਕੱਚੀ ਇਮਾਰਤ ਹੀ ਬਣੀ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਬੱਲੇ ਗੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਠੋਕ ਕੇ ਕਮਰੇ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮੇਰਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਜਮਾਤ ਘੁਸਾ ਕੇ ਬੜੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਆ ਬਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਗਿਆਨੀ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਚ ਹੋਰੀਂ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਦਿਲਚਸਪ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਜਿਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਜਮਾਤ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮਿਸਤਰੀ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਬੜੀ ਬੇਢਬੀ ਬਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੋਚ ਜੀ ਨੇ 'ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹੱਲ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਬੇਢੰਬੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਸਲਾਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਛੇਤੀ ਮੁਕਾ ਕੇ ਉਸੇ 'ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹੱਲ' ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸੋਚ ਜੀ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। "ਸਾਹਿੱਤ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?"

ਇਕ ਕਿਹਾ, "ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ।"

ਦੂਜਾ ਕਿਹਾ, "ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ।" ਸਭ ਬੱਚੇ ਹੱਸ ਪਏ।

ਤੀਜਾ ਕਿਹਾ, "ਨਰੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ।"

ਸੋਚ ਜੀ! ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਬੱਚੇ, ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨਰੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੀ

ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪਰ ਨਰੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਜੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕੇਵਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੀਆਂ।''

ਇਕ ਹੋਰ ਬੱਚਾ, ''ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਮਿਲੇ ਉਹ ਸਾਹਿੱਤ ਹੋਂਦੀਆਂ ਹਨ।''

ਸੋਚ ਜੀ : ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਬੱਚੇ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਗੁਣ ਹੈ। ਪਰ ਕੇਵਲ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿੱਤ ਹੋਣ। ਅਸ਼ਲੀਲ ਤੇ ਫ਼ੁਹਸ਼ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਛਾ ਜਿਹਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਨਾਲ ਉਤੇਜਨਾ ਵੀ ਜਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਗਾ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇਜਨਾ ਨਹੀਂ ਜਗਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਰਸ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।''

ਇੱਕ ਬੱਚਾ : ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਦੱਸੋ ਨਾ ਸਾਹਿੱਤ ਕੀ ਹੋਂਦਾ ਹੈ?

ਸੋਚ ਜੀ : ਸਾਹਿੱਤ, ਸਾ...ਹਿੱਤ, ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ। ਜੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ ਆਚਰਣ ਜਗਾਉਣ ਉਹ ਹੀ ਨਰੋਏ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਭਾਗ ਹੋਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ?

ਇੱਕ ਬੱਚਾ : ਰੱਬ ਕੋਲ !

ਸੋਚ ਜੀ : ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ! ਰੱਬ ਤਾਂ ਸੁਧਾ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝ ਲਉ, ਉਹ ਪਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਥਾਂ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਂਦਾ ਹੈ - ਭਾਵੇਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮੀਆਂ ਜਾਂ ਬੀਵੀ ਦਾ - ਉਹ ਰੱਬ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੀ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਹਿੱਤ ਸਭ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਲਾਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿੱਤ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਐਸੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਮ ਲਉ ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਲਦੀ ਹੈ !

ਇਕ ਬੱਚਾ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ !

ਸੋਚ ਜੀ : ਜੀਊਂਦਾ ਰਹੋ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੈਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਬਖਸ਼ੇ। ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਤਮ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ !

(1940)

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ...

ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ, ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਤਾਂ ਸਾਧ-ਸੁਭਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ, ''ਵੀਰ ਜੀ! ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਅੱਜ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰਨੀ ਹੈ।'' ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕਾਰਣ ਰੋਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਝਿੜਕਾਂ ਤੇ ਬੜੀ ਵਾਰ ਮਾਰ ਵੀ ਪੈਣੀ। ਪਰ ਉਹ ਸੀ ਕਿ ਬਾਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ।

ਸਾਡੇ ਘਰ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਇਕ ਪਠਾਣ ਦਾ ਘਰ ਸੀ - ਅਬਦੁੱਲਾ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਲੜਕਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਜਾਂ ਰਤਾ ਕੁ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟਾ ਜਾਂ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਦੋਵੇਂ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗੱਲ 'ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਠਾਣ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੱਢਿਆ। ਉਹ ਰੋਂਦਾ ਰੋਂਦਾ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਪੰਜ ਕੁ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਬਾਪ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪਠਾਣ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰੇਗਾ। ਸੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਦੌੜਨ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਪਠਾਣ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਦੌੜੋ ਮਤ, ਹਮ ਸੇ ਬਾਤ ਕਰੋ।'' ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਮਕਾਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਗਾਰੇ ਦਾ ਢੇਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਗਾਰਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਲਏ। ਜਦੋਂ ਪਠਾਣ ਨੇੜੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਗਾਰਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ 'ਤੇ ਦੇ ਮਾਰਿਆ।

ਪਠਾਣ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮੂੰਹ ਧੋਤਾ, ਕੱਪੜੇ ਬਦਲੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਰਤਣ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਤਾਈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਜੋ ਸੌਦਾ ਸੁਕ ਲੈਣ ਗਏ ਸਨ, ਲੈ ਕੇ ਪਰਤੇ। ਜਦੋਂ ਪਠਾਣ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਪਠਾਣ ਨੇ 'ਵਾਜ ਮਾਰ ਕੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਬੇਟੇ ਵਲੋਂ ਮੁਬਾਰਕ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ

ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੱਢਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਵੇਖਾਂ ਤਾਂ ਸਹੀ ਉਹ ਕਉਣ ਦਲੇਰ ਲੜਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪਠਾਣ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੱਢਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜੇ ਉਥੇ ਹੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਦੌੜਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਦੌੜ ਨਾ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਪਏ ਗਾਰੇ 'ਚੋਂ ਦੋ ਬੁੱਕਾਂ ਚੁੱਕ ਲਈਆਂ ਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਕਲਾਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਉਸ ਨੇ ਗਾਰੇ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਬੁੱਕਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ·ਉਪਰ ਦੇ ਮਾਰੀਆਂ।''

ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਪਠਾਣ ਪਾਸੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਬੜੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਘਰ ਆਏ। ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹਾਕੀ ਸਟਿੱਕ ਚੁੱਕ ਲਈ ਤੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਹਾਕੀ ਸਟਿੱਕ ਵੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਘਬਰਾਇਆ। ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ''ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ'' ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਚੀ ਸਾਰੀ ਕਿਹਾ, ''ਤੂੰ ਜੋ ਕਰਤੂਤ ਅੱਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।'' ਇਹ· ਆਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹਾਕੀ ਉਸ ਦੇ ਪੱਟ 'ਤੇ ਕੱਢ ਮਾਰੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਗਿਹੁਰੂ' ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸੱਟ ਪਈ ਤਾਂ ਉਚੀ-ਉਚੀ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤੀ ਸੱਟ ਵੱਜ ਗਈ ਸੂ ਜੋ ਤੜਪ ਕੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਕਰਦਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਕੀ ਤਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਆਖਿਆ, ਪਰ ਹੋਰ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਇਸ ਵਾਰਦਾਤ ਸਮੇਂ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਮੀ ਹਨੇਰਾ ਪੈਣ 'ਤੇ ਪਰਤਿਆ ਸਾਂ। ਰਾਤ ਪਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਇਕੋ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੌਣ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਉਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਵੀਰ ਜੀ ਇਕ ਗੱਲ ਦੱਸਣੀ ਹੈ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ ''ਦੱਸੋ ।'' ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਦਿਨੇ ਹੋਈ ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਵੀਰ ਜੀ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਬਚਾਂਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਸੋਟੀ ਪੈਣ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਬੇਵਕੂਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਕਲ ਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਇਸ ਪਿਆਰ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਐਸੀ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।''

(1940)

ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ, ਬਾਜਾਂ ਵਾਲੇ (?)

ਅਰਦਾਸ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣਦਾ ਸਾਂ ਉਹ "ਪ੍ਰਿਥਮ ਭਗਉਤੀ ਸਿਮਰ ਕੈ" ਵਾਲੀ ਵਾਰ ਸਿਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਨੌਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ-ਧਿਆਉਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ', 'ਬਾਜਾਂ ਵਾਲੇ', 'ਨੀਲੇ ਘੋੜੇ ਵਾਲੇ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਕੰਠ ਹੋ ਗਏ।

ਇਕ ਦਿਨ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਮਗਰੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸੁਭਾਗ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਹ ਕੰਠ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵੀ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਬੇਟਾ ਉਹ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜੋ ਤੁਸਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਿਆਂ ਲਗਾਏ ਸਨ, ਜ਼ਰਾ ਮੁੜ ਕੇ ਦੱਸੋ।" ਮੈਂ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੇ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਕਾਕਾ ! ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬਾਜਾਂ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋਏ ਹੋਣੇ ਹਨ, ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲੱਖਾਂ ਹੋਏ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਗਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ-ਲੱਖਾਂ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾ ਲਾਓ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਗਾਏ ਗਏ। ਜੇ ਲਗਾਣੇ ਹੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਐਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਗਾਓ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ।"

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਐਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਓ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ : 'ਸਰਬੰਸ ਦਾਨੀ' – ਉਹਨਾਂ ਜੈਸਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਜੋੜਿਆ; 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਦਾਤੇ' – ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕਾਰ ਨੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; 'ਧਰਮ ਰਖਿਅਕ' – ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਲਈ ਤੋਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਸੂਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਤੇ 'ਨੀਚੋਂ ਊਚ ਕਰਨ ਵਾਲੇ' – ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਵਰਣਾਸ਼੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਹੀਣੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਬੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਐਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਸੋਭਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।"

ਓਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਹੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਮੈਂ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

(1940)

ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ

ਉਹ ਰੰਗ ਦੀ ਰਤਾ ਸਾਉਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਨਕਸ਼ ਉਸਦੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਸਾਡੇ ਦੀ ਭਠਿਆਰਨ ਸੀ ਉਹ। ਨਾਮ ਉਸਦਾ ਸੀ ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ। ਦੋਏ ਵੇਲੇ ਭੱਠੀ ਤਪਾਉਂਦੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਾਣੇ ਭੁੰਨ ਦੇਂਦੀ। ਝੂੰਗਾ ਕੁ ਆਪ ਭੁਨਾਈ ਵਜੋਂ ਰੱਖ ਲੈਂਦੀ। ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਾਕਰਾ ਦੁੱਧ ਉਸ ਬਕਰੀ ਦਾ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਪਾਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਭੱਠੀ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਹੇ ਉਹ ਬਾਲਣ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਜੁ ਭੱਠੀ ਲਈ ਝੁਲਕੇ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਉਥੋਂ ਹੀ ਕਦੇ ਬੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਰ ਵੀ ਲਾਹ ਲਿਆਉਂਦੀ।

ਬੋਲਦੀ ਏਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ। ਕੀ ਬੱਚੇ, ਕੀ ਜੁਆਨ ਤੇ ਕੀ ਬੁੱਢੇ ਸਭ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ, ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਬੋਲਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀ ਭੱਠੀ ਤਪੀ ਨਾ। ਲੋਕੀ· ਹੈਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਇਕ ਵੇਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਘੁਸਾਇਆ। ਲੋਕਾਂ ਉਸ ਦੀ ਝੁੱਗੀ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਮਾਰੀ। ਉਹ ਭੁੰਞੇ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਬੁਖ਼ਾਰ ਨਾਲ ਤਪ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੁੜੇ, ਕੀ ਹੋਇਆ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਅੱਜ ਮੈਂ ਆਪ ਭੱਠੀ ਬਣ ਗਈ ਹਾਂ। ਇਹ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਤੱਪ ਗਈ ਏ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ, ਪਰ ਦਾਣੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਜਣੇ, ਜਾਪਦਾ ਏ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਭੁੱਜ ਜਾਣਾ ਏ।" ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੁੜੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਬੋਲ। ਭੈੜੇ ਬਚਨ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀਦੇ।" ਭਠਿਆਰਨ ਨੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਬੋਲਦੇ ਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਗਈ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ ਅੱਜ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਰਾਮ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ।

ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਨਾਰਾਇਣੁ ਸਿਮਰੈ,
ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ,
ਬਦਤਿ ਤਿਲੋਚਨੁ ਤੇ ਨਰੁ ਮੁਕਤਾ

ਪੀਤੰਬਰ ਵਾ ਕੇ ਰਿਦੈ ਬਸੈ......'' (ਪੰ: 526)

ਸਭ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਸਨ। ਸਭ ਯਾਦ ਕਰਦੇ, ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਇਕੱਲੀ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤ, ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਭ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੋਲਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਅੱਖ ਉਸ ਵਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਠੀ। ਜੋ ਕੋਈ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖਦਾ ਸ਼ਰਮ-ਹਯਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ। ਸਭ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਦਾਣੇ ਭੁੰਨਦਿਆਂ ਦਾਤਰੀ ਦੇ ਹਰ ਫੇਰੇ ਨਾਲ 'ਰਾਧੇ ਸ਼ਾਮ! ਰਾਧੇ ਸ਼ਾਮ!' ਬੋਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਹ ਆਪ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਰਾਧਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਘਰ ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ ਦੇ ਭੁੰਨੇ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਅਜੇ ਪਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਜਿਤਨੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਰਿਹਾ ਉਸ ਪੋਟਲੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

(1940)

ਅਖੰਡ ਪਾਠੀ

ਦੱਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਨੇੜੇ ਆ ਪਹੁੰਚਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਇਮਤਿਹਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਸੀ। ਉਥੇ ਪਾਠ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਘੰਟੇ ਘੰਟੇ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਠ ਸੁਣਨ ਦੀ ਤੇ ਜੇਕਰ ਪਾਠੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੀ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਪਾਠੀ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਹਾਨੀ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ।

ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ. ਰਾਤ ਦੇ 12 ਤੋਂ 1 ਵਜੇ ਦੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸੋਚ ਜੀ ਦੀ ਪਾਠ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੱਸ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੈਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਅਸੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਹੀ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਾਂ - ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਾਥੀ ਵੀ।

ਸੋਚ ਜੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, ''ਬੇਟਾ ! ਅਜ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਤੂੰ ਪਾਠ ਕਰੇਂਗਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਥਾਂ ਸੇਵਾ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦਿਆਂਗਾ।''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਂ ਪਾਠ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ। ਨਾਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਬੀੜ ਪਦ-ਛੇਦ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਮੈਥੋਂ ਗਲਤੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।''

ਸੋਚ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, ''ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜਾ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਜਿਥੇ ਅੜੋਗੇ ਜਾਂ ਉਕਾਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਥੇ ਬੋਲ ਕੇ ਠੀਕ ਕਰਾ ਦਿਆਂਗਾ।''

ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਮੈਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਪਾਠ ਦੀ ਵਾਰੀ ਤੇ ਸੋਚ ਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਘੰਟਾ ਭਰ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਗਲੇ ਪਾਠੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਣ ਉਠਾਇਆ। ਸੋਚ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਅੱਜ ਤੋਂ ਇਹ ਬੇਟਾ ਅਖੰਡ ਪਾਠੀ ਹੋ ਗਿਐ। ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੈਨੂੰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਕਾਮਯਾਬੀ ਬਖ਼ਸ਼ੇ।'' ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ। (1941)

ਮੋਰਚਾ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋ ਗਿਆ

ਡਾ: ਸੀ.ਐਚ. ਰਾਈਸ ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ। ਕਦੇ ਉਹ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਹੋਏ। ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਬੁਧੀ-ਮਾਪਨ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਧਰਮ-ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੀ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਜੀ--ਮੀਆਂ ਬੀਵੀ--ਹੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਨੌਕਰ-ਚਾਕਰ ਤੇ ਹੋਰ ਅਮਲਾ ਫੈਲਾ।

ਜਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ-ਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਆਮੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਐਤਕੀਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਆਮੰਤ੍ਰਣ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਸੋ ਆਮੰਤ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਵੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਗਪ-ਸ਼ਪ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਸਭ ਨੂੰ ਖਾਣੇ ਦੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਉਥੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਛੁਰੀ ਕਾਂਟਾ ਵੇਖ ਕੇ ਝੇਂਪ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਛੁਰੀ ਕਾਂਟਾ ਵਰਤਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਛੁਰੀ ਕਾਂਟਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁਕਿਆ।

ਤਦ ਡਾ: ਰਾਈਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਥਿਤੀ ਪਛਾਣ ਲਈ। ਸਭ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਇਹ ਛੁਰੀਆਂ ਕਾਂਟੇ ਕੇਵਲ ਵਿਖਾਣ ਲਈ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ, ਖਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਸਭ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਖਾਵਾਂਗੇ। ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆ ਗਈ। ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਮਹਿਫ਼ਲ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਉਹੋ ਸੁਣਨ ਦੀ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਐਤਕੀਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹ

ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਡਾ: ਰਾਈਸ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ।

ਘੜੀ ਕੁ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਭ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਜਦ ਮੈਂ ਸ਼ਬ ਬਖ਼ੈਰ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਤੁਸੀਂ ਕਲ੍ਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣਾ। ਕੇਵਲ ਤੁਸੀਂ ਹੀ।''

ਜਦ ਮੈਂ ਰਾਤ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਟੀਪਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੈਂ ਸਾਂ। ਛੁਰੀ ਕਾਂਟਾ ਐਤਕੀਂ ਵੀ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੈਠਦੇ ਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਇਹ ਬੜੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਸੰਦ ਹਨ। ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦੈ। ਪਰ ਸਾਰਾ ਯੂਰਪ, ਸਾਰਾ ਅਮਰੀਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਸਿਖ ਲਉ ਕਦੇ ਬਦੇਸ ਜਾਓ ਤਾਂ ਕੰਮ ਆਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਸਿਖਾਈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤੀ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਵਰਤ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜਾਚ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਕਲ੍ਹ ਤੁਸਾਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖਾਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੈਂ ਭਾਂਪ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਲਝਣ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣਾ। ਸੋ ਮੈਂ ਸਭ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਖਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।'' ''ਥੈਂਕ ਯੂ ਸਰ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦਾ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ, ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੇ; ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੇ, ਮੇਰੇ ਘਰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਿਸ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਜਾਵਾਂ ਛੁਰੀ ਕਾਂਟੇ ਮੰਗਿਆ ਕਰਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂ। ਕੁਝ ਵਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਬਾਹਰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲ ਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿੱਤੇ ਸਬਕ ਦਾ ਚੰਗਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਛੁਰੀ ਕਾਂਟੇ ਨਾਲ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਖਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।''

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਤਦ ਤਾਂ ਮੋਰਚਾ ਫ਼ਤਿਹ ਹੋ ਗਿਆ।'' ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਚੰਗੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਸਮਝ ਆਈ ਮੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਤਾੜੀਆਂ ਕਿਉਂ ਮਾਰੀਆਂ ਸਨ।

(1942)

ਵਿਦਿਆ ਵਿਦਿਆ ਹੋਇ

ਵਿਮਲਾ ਮੇਰੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਦ ਕਾਲਜ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਾਮਾ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਠਹਿਰਿਆ ਸਾਂ। ਵਿਮਲਾ ਉਦੋਂ ਦਸਵੀਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਦ ਕਾਲਜ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਐਤਵਾਰ ਦੇ ਐਤਵਾਰ ਅੱਠ ਕੁ ਮੀਲ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾ ਕੇ ਮਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਘੱਟ ਵਧ ਹੀ ਘਰ ਹੋਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਮਲਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਮਦਦ ਵੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸਾਂ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਸਹੇਲੀ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸਾਂ। ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਨੂਸ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਮਲਾ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸਮਝ ਤਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮੈਂ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀ।"

"ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿਖਾ ਦਿਆਂਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸਿਖਾ ਦਿਓ।"

ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੁਕਤਾਵਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਯਾਦ ਆ ਗਈਆਂ :

ਯਾ ਸੇਵਾ ਯਾ ਦਰਬ ਕਰ ਵਿਦਿਆ ਵਿਦਿਆ ਹੋਇ।
ਤ੍ਰਿਤੀ ਹੇਤੁ ਵਿਦਿਆ ਕਹੇ ਚਉਥੋ ਹੇਤੁ ਨ ਕੋਇ।

ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਲੇ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਪੈਸੇ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਸਾਡੀ ਪਰਸਪਰ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਗਰਮੀ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਇਟੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਮਲਾ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖੇਗੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵ-ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦਿਆਂ ਕਰਾਂਗਾ।

ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਡੀ ਖਤੋਕਿਤਾਬਤ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਉਂ ਉਸ ਦੇ ਉਪਕਾਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਸਿਖ ਲਈ।

ਜਦ ਮੈਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਲਾਹੌਰ ਪਰਤਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਪਕੜਾਇਆ। ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਜੜਤ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ, ਫਿਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵੀ ਬੜੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਵਿਮਲਾ, ਇਹ ਤੂੰ ਆਪ ਲਿਖੀ ਹੈ ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਨਹੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਸਾਂ ਮੈਥੋਂ ਲਿਖਵਾਈ ਹੈ ! ਮੈਂ ਉਸੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ, ''ਮੈਂ ਭੀ ਤੁਮਹਾਰਾ ਆਭਾਰੀ ਹੂੰ !''

(1942)

ਬਚਪਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸੂਮ ਨਜ਼ਰਾਂ

ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੱਕਾ ਭੈਣ ਭਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਕਈ ਚਾਚੇ ਤਾਏ ਤੇ ਕਈ ਭੂਆ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭੂਆ 'ਸੁੰਦਰ' ਸੀ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਲੰਮ ਸਲੰਮਾ ਸਰੀਰ, ਸੁਰਾਹੀਦਾਰ ਗਰਦਨ, ਪਤਲੇ ਪਤਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ, ਕਲੀਓ ਪੈਤਰਾ ਵਰਗਾ ਨੱਕ, ਸ਼ਫ਼ਾਫ਼ ਨੇਤਰ, ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਗੁੰਦੇ ਹੋਏ ਲੰਮੇ ਵਾਲ, ਸਾਦੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਪਰੀ ਜਿਹੀ ਲਗਦੀ ਸੀ।

ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਜਦ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲਗਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਪਰੀ ਤਾਂ ਏਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵੀ ਬੜਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਦਗੁਦਾ ਕੇ ਹਸਾਉਣਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੱਸਣਾ। ਉਸ ਦੇ ਦੰਦ ਦੁੱਧ ਚਿੱਟੇ, ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਜ਼ਰਾ ਵਿੰਗੇ, ਪਰ ਉਹ ਵਿੰਗ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜਦਾ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਕੋਇਟੇ ਤੋਂ ਫ਼ੋਰਟ ਸੰਡੇਮਨ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਮਿਲੇ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਛੁਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰੋਂ ਕੋਇਟੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਭੂਆ ਸੁੰਦਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹੁਣ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰਿਹਾ, ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਭੂਆ ਸੁੰਦਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਝੁਨਝਨੀ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਗਈ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰੀ ਜਹੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਕ ਹਸੀਨ ਔਰਤ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣ ਲਈ ਲਲਚਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸਾਂ।

ਭੂਆ ਸੁੰਦਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ, ਮੇਰੀ ਲਲਚਾਈ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਪਛਾਣ ਲਈ, ਪਰ ਉਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਈ, ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ

ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਦੇ ਕੋਲ ਹੌਲੀ ਜਹੀ ਬੋਲੀ, ''ਜੇ ਤੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਓਹਾ ਬਚਪਨ ਕਾਇਮ ਰਖ ਸਕੇਂਗਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਭੂਆ ਤੈਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਰਹੇਗੀ।'' ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰੇ ਬਚਪਨ ਵਾਲੀ ਮਸੂਮੀ ਵਸਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲਿਆ।

(1942)

ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਨੁਭਵ

ਇਹ 1942-43 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਫ਼ਾਰਮਨ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਕਾਲਿਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਘਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਜਦ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਰੋਹੜੀ ਤੋਂ ਸੱਖਰ ਵਿਚਲਾ ਰੇਲ ਦਾ ਪੁੱਲ ਉਧੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਰੇਲ ਸਾਨੂੰ ਰੋਹੜੀ ਉਤਾਰ ਗਈ। ਉਥੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਸਾਨੂੰ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਰ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਸੱਖਰ ਛੋੜ ਆਈ। ਸੱਖਰ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਚਲਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਤਾਂ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਸੋ ਸਾਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਕ ਸੱਖਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕਿਸੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨ ਜੋਗੀ ਸਮਰਥਾ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ ਗੁਰਦਆਰੇ, ਜੇ ਥਾਂ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਤ ਉਥੇ ਕੱਟ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਸੋ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਰਾਹ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਰਿਕਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਉਥੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਘਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ। ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਹੀ ਬੂਹਾ ਹੈ। ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਸੋ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅੰਦਰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਹੜਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਰ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਪਰ ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਸਨ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਮੰਦਰ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੱਧਰੀ ਜਿਹੀ ਸੁਆਣੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਪਾਸੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੀ ਖਲੋ ਗਿਆ, ਸੁਆਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਧੂੰਏਂ ਕਾਰਣ ਮੈਨੂੰ ਛਿੱਕ ਆ ਗਈ। ਸੁਆਣੀ ਨੇ ਪਰਤ ਕੇ ਮਿੱਠੀ ਜਹੀ ਮੁਸਕਾਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਇਕ ਅਕਹਿ ਜਲੌ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਅਕਹਿ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ

ਆਤਮਾ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਾਗੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਵੀ, ਬੇਟਾ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਲੈ।"

ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਤਨੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠ ਉਸ ਵਾਂਗੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮੂੰਦ ਲਈਆਂ, ਹੱਥ ਜੋੜ ਲਏ ਤੇ ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, "ਹੇ ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮੇਰੀ ਇਸ ਅਵੱਗਿਆ ਨੂੰ ਖਿਮਾ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਮੈਂ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਬੈਠ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਸ ਨੇਕ ਸੁਆਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਤਨਾ ਗੰਭੀਰ, ਇਤਨਾ ਯਕੀਨੀ ਤੇ ਇਤਨਾ ਮਧੁਰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਜੋ ਨਿੱਘੀ ਮੁਸਕਾਣ ਉਸ ਸੁਆਣੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਮੈਂ ਵੇਖੀ ਮੇਰਾ ਜੀ ਕੀਤਾ ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਵਰਤਦੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਥਾਹ ਲਵਾਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅਰਦਾਸ ਇਉਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ "ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਮੈਨੂੰ ਗਲਤ ਨਾ ਸਮਝਣਾ, ਮੇਰੀ ਨੀਅਤ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਇਹ ਸੁਆਣੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜੁੜਨ ਲਈ ਆਮੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਚੇਚੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਅਪਣੱਤ ਰਾਹੀਂ।"

ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਆਨੰਦ, ਕਿਸੇ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਆਇਆ, ਪਰ ਇਕ ਨਿੱਘੀ ਹਿਲਜੁਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤੀ। ਜਾਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਜਾਗ ਪਈ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸੁਆਣੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬੇਟਾ ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਹੋ ?' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਕੋਇਟੇ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਲਈ ਰੋਹੜੀ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਥੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਕਿਸ਼ਤੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਦੇਰ ਨਾਲ ਆਈ। ਉਚਰ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅੱਜ ਦੀ ਰੇਲ ਨਿਕਲ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਰਾਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੱਟ ਲਵਾਂ। ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸਮਝ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤਾਂ ਅੱਜ ਬੜੀ ਭੀੜ ਹੈ, ਅਨੇਕਾਂ ਬੰਦੇ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਲਾਂਭੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਾਤ ਕੱਟ ਲਉ।"

ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਆਣੀ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਉਸੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ

ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਤੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਉਸ ਸੁਆਣੀ ਨੇ ਖੜਕਾ ਸੁਣ ਲਿਆ। ਮੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆ ਗਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰਾਹ ਪੈਂਡੇ ਤੇਰੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹੇ।'' ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ, ''ਇਹ ਮਾਈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।'' ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮ ਆਈ। ''ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉਹਦਾ ਸੀ।''

(1942-43)

ਨਵ-ਨਾਸਤਿਕਤਾ

ਤਦ ਮੈਂ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਫ਼ਾਰਮਨ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣਦਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਹੋਂਦਾ ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰ ਕੱਢਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਨਾਲ ਅਨਿੱਖੜ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਧਰਮ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਅਸ਼ਰਧਕ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਈਬਲ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਸਬਕ ਸੀ, "ਮਾਲਕ ਹੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹੀ ਸਾਥੋਂ ਵਾਪਸ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਸਾਡੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਲੈ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, "ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਜੋ ਚਾਹੇ ਇਸ ਦਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।" ਸੋ ਮੈਂ ਉਠ ਕੇ ਏਹੋ ਗੱਲ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰੀ ਕਲਾਸ ਮੇਰੇ ਵਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ - ਸੋ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਤਦ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੇ, "ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇਰੀ ਹੈ?"

"ਹਾਂ ਜੀ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

"ਤੂੰ ਖ਼ਰੀਦੀ ਹੈ? ਤੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ?"

"ਮੈਂ ਖ਼ਰੀਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੀ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ।"

"ਸ਼ਾਬਾਸ਼!" ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੇ ਤੂੰ ਜੋ ਚਾਹੇਂ ਇਸ ਦਾ

ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ?''

''ਹਾਂ ਜੀ।''

''ਤਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਇਕ ਪੈਰ ਉਪਰ ਚੁੱਕ।''

ਮੈਂ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ।

''ਹੁਣ ਦੂਜਾ ਵੀ ਚੁੱਕ।''

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ।

''ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਪੈਰ ਵਾਪਸ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ, ਦੂਜ ਪੈਰ ਵੀ ਨਾਲ ਉਠਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ।''

''ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।''

''ਬੱਸ! ਤੂੰ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ 'ਮੈਂ ਜੋ ਚਾਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।' ਦੋਵੇਂ ਪੈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਚੁੱਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।''

''ਇਹ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚ, ਗ੍ਰੈਵੇਟੀ ਕਰ ਕੇ ਹੈ।''

''ਬੇਟਾ ਗ੍ਰੈਵੇਟੀ ਰੱਬ ਦੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੇਅੰਤ ਐਸੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦ ਵੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸਾਇੰਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਐਸੀ ਸਕਤੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਗੱਲ ਤੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ, ਤੂੰ ਆਪ ਸੋਚੀਂ, ਕਿ ਕੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਹ ਤੇਰੀ ਹੈ?''

(1943

ਸੋ ਦਰੁ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੀ.ਆਈ. ਪੇਂਟਰ ਕਿਸੇ ਉਚੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਐਫ.ਸੀ. ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਧਿਆਪਕ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਐਫ.ਸੀ. ਕਾਲਜ ਦੇ ਜਿਸ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਵੀ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਗੇੜਾ ਵੀ ਲਾਇਆ। ਅੰਦਰ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੱਥਲੀ ਕਿਤਾਬ ਮੇਜ਼ ਪੁਰ ਰਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬ ਵਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸੀ 'ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਆੱਫ਼ ਓਰੀਐਂਟਲ ਪੋਇਟ੍ਰੀ' (ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ)। ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, "ਤੂੰ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਹੀਂ ?" ਮੈਂ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, "ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਤੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ?" ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਜਨਾਬ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪੀ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਰੌਚਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਸਮਝ ਆਇਆ ਹੈ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਅੱਧ ਤਕ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਤਨਾ ਸਮਝ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ ਪਾਸ, ਪੱਛਮੀ ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਲਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਬਾਹਰ ਵਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ ਅੰਦਰ ਵਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।" ਮੈਂ ਅਜੇ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪੀਵੀਂ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਗ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸਾਂ।

ਕਾਲਜ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਜਿਤਨੀਆਂ ਵੀ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸੌ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਨ, ਮੈਂ ਸਭ ਪੜ੍ਹ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਇਕਬਾਲ, ਮੀਰ, ਜ਼ੌਕ ਤੇ ਗ਼ਾਲਿਬ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲਏ ਸਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਅਦੀ ਤੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਪਕੜ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਜਾਪਾਨੀ ਜਾਂ ਚੀਨੀ ਕਾਵਿ ਵਲੋਂ ਅਨਜਾਣ ਸਾਂ, ਪਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਜਗਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਾਇੰਸ ਵੀ ਦਿਲ ਲਗਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵੀ ਬਦਸਤੂਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਪ੍ਰੋ: ਪੋਂਟਰ ਦੇ ਘਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪੀਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮੈਂ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ।

ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰ ਜਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਆਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਚਾਹ ਅੰਦਰ ਇਕ ਟੀਪਾਈ 'ਤੇ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਇਕ ਕੁਰਸੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪ ਦੂਸਰੀ ਪੁਰ ਬਿਰਾਜ ਗਏ। ਹਾਲ ਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਤੂੰ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਐਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕਰਵਾ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਆਤਮਾ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਸਦੀ ਹੋਵੇ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਸ ਸਵਾਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਮਿੰਟ ਦੇ ਦਿਓ ਕਿ ਮੈਂ ਸੋਚ ਸਕਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਉਣੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਦਿਓ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਮਫ਼ਹੂਮ ਦੱਸਣਾ ਹੈ।" ਉਹ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਚਾਹ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ, ਦੁੱਧ ਤੇ ਚੀਨੀ ਘੋਲਦਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਸੋਚ ਲੈ।" ਪਰ ਚਾਹ ਪਾ ਕੇ ਦੇਣ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ, ਉਹ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਰਹੇ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਣ ਜੋਗਾ ਸਮਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਮੁਕਾ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਕੁਝ ਸੁਣਾਉਗੇ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭਾਲ ਲਈ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਯੋਗ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਪਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।" ਮੈਂ 'ਜਪੁਜੀ' ਸਾਹਿਬ ਦੀ

27ਵੀਂ ਪਉੜੀ 'ਸੋ ਦਰੁ ਕੇਹਾ, ਸੋ ਘਰੁ ਕੇਹਾ, ਜਿਤਿ ਬਹਿ ਸਰਬ ਸਮਾਲੇ' ਸੁਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾਲੇ ਨਾਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਈ ਗਿਆ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਸੁਣਾਈ ਜਾਵਾਂ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਪ੍ਰੋ. ਪੇਂਟਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਵਧੀ ਜਾਵੇ। ਜਦ ਮੈਂ ਮੁਕਾਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, "ਇਹ ਕਿਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ।" ਪ੍ਰੋ. ਪੇਂਟਰ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਝੁਕ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਇਹ ਅਹਿਸਾਨ ਮੈਂ ਉਮਰ ਭਰ ਭੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ। ਤੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼, ਜੇਕਰ ਵਿਹਲਾ ਹੋਵੇਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਚਾਹ ਪੀਣ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰ।"

ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਤਿ ਪਿਆਰਾ ਦੋਸਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਮੈਥੋਂ ਕੋਈ 50 ਵਰ੍ਹੇ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੱਸ-ਫੁੱਟੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

(1943)

ਇਕ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਜਦ ਮੈਂ ਅਜੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਉਹ ਲਾਹੌਰੋਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਇਟੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੋਇਟਾ ਠੰਢੀ ਥਾਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਥੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਛੁੱਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸਕੂਲ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਸਾਡੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਆਖ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਇਕ ਸਵਾਲ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਸਵਾਲ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖਵਾਂਦੇ ਲਿਖਵਾਂਦੇ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੜੇ ਚਕਿਤ ਹੋਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਬਣ ਗਏ।

ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਸਾਡੀ ਨੇੜਤਾ ਬੜੀ ਵੱਧ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿੱਕਾ ਭਰਾ ਮੰਨਣ ਲਗ ਗਏ। ਹੈ ਸਨ ਵੀ ਮੈਥੋਂ ਛੇ ਸਤ ਸਾਲ ਵੱਡੇ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸਕਣ ਦਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਹੱਕ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ।

ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਓਥੇ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਮੇਰੇ ਹੋਸਟਲ ਆਏ। ਬੈਠਿਆਂ ਬੈਠਿਆਂ, ਗੱਲਾਂ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ। ਅਸਾਂ ਰਲ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਰਾਤ ਸਾਡੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਰਹਿਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕੋਠੇ ਉਪਰ ਮੰਜਾ ਡਾਹ ਕੇ ਇਕ ਦਰੀ ਹੇਠਾਂ ਤੇ ਇਕ ਚਾਦਰ ਉਪਰ ਲੈ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਲੇਟ ਗਏ। ਬੱਦਲਵਾਈ ਜਹੀ ਫਿਰ ਰਹੀ ਸੀ ਸੋ ਗਰਮੀ ਵਲੋਂ ਹੁਣ ਕੁਝ ਆਰਾਮ ਸੀ। ਅਜੇ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੰਘਿਆ ਕਿ ਬਿਜਲੀ ਲਿਸ਼ਕੀ ਤੇ ਧੜਾ ਧੜ ਮੀਂਹ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ

ਹੋ ਗਿਆ।

ਨਿਹਾਲ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, ਇਹ ਮੀਂਹ ਝੱਟ ਕੁ ਨੂੰ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੈ, ਐਵੇਂ ਜਲਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਹੇਠਾਂ ਬੜੀ ਗਰਮੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਗਲ ਕਰ ਹੀ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹਵਾ ਆਈ ਤੇ ਸਾਡੀ ਚਾਦਰ ਉੱਡ ਗਈ। ਘਬਰਾ ਕੇ ਜਦ ਅਸੀਂ ਉੱਠੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਉਠਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਦਰੀ ਵੀ ਤੇ ਸਿਰਹਾਣਾ ਵੀ ਉਡ ਗਏ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਅਸਾਂ ਮੰਜਾ ਛੱਜੇ ਹੇਠਾਂ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨੀਚੇ ਉਤਰ ਆਏ। ਰਾਤ ਅਸਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਕੱਟੀ। ਸਵੇਰੇ ਅੱਠ ਕੁ ਵਜੇ ਜਦ ਅਸੀਂ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਨੌਕਰ ਟ੍ਰੇ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਗਿੱਲਾ ਸਿਰਹਾਣਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਇਹ ਪਿੱਛੇ ਲਾਨ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਨਿਹਾਲ ਜੀ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਤੇਰੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦਾ ਰਾਤੀਂ ਜੋ ਭੜਥਾ ਬਣਿਆ, ਉਹ ਇਹ ਟ੍ਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਲੈ ਆਇਐ।'' ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ''ਜਾ ਇਹ ਕਿਤੇ ਸੁੱਟ ਦੇ। ਇਹ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।''

ਘੜੀ ਕੁ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਵਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਘੰਟੇ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਪਰਤ ਆਏ। ਇਕ ਦਰੀ, ਇਕ ਖੇਸ, ਇਕ ਚਾਦਰ, ਇਕ ਸਿਰਹਾਣਾ ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਕਹਿਣ ਲਗੇ, ''ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਬਿਸਤਰੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਤ ਸੌਂਵੇਂਗਾ ਕਿਵੇਂ।'' ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ, 'ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਤਾਂ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਬਰਸੀ ਹੈ', ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਲਈ ਝੁਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਰਾਤ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨੇ ਹੀ ਇਹ ਸੇਵਾ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾਈ।''

(1944)

ਇਕ ਸੱਚਾ ਢਾਡੀ

ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਸੀ। ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ, ਬੜਾ ਹਰਦਿਲ ਅਜੀਜ਼ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਇਟੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸਲੋਕ ਗਾਇਆ :

ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਮਨ ਕਾ
ਤਾਕੁ ਨ ਉਘੜੈ ਅਵਰ ਨ ਕੁੰਜੀ ਹਥਿ। (ਪੰ : 1237)

ਕੋਈ ਸਵਾ ਘੰਟਾ ਇਸੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਖ਼ਬਰੇ ਕਿਤਨੀ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਠ ਸੀ।

ਧਰੁਪਦ ਤੇ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੱਵਾਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਆਵਾਜ਼ ਬੜੀ ਰਸ ਭਿੰਨੀ ਤੇ ਭਰਵੀਂ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਭਿੱਜ ਕੇ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਭੰਡਾਰ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਠੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਜਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਵਾਜਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਜਾਂ ਨਿੱਤ ਨੇਮ ਜਾਂ ਰਿਆਜ਼। ਦਿਨੇ, ਜੇ ਵਿਹਲ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਘੰਟਾ ਕੁ ਆਰਾਮ, ਬਾਕੀ ਦੋ ਵੇਲੇ ਖਾਣਾ, ਰਾਤੀਂ ਜਲਦੀ ਸੌਂ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਜੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਸਕੀਏ।''

ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਲਈ ਵੱਧ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਤਦ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਜੋ ਕੁਝ ਭੇਟਾ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਭਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਰ ਦੀ ਝਾਕ ਰੱਖਣੀ ਮੈਂ ਪਾਪ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।''

''ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਘਰੋਗੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਨੇ ?''

''ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਂ ਢਾਡੀ ਹਾਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇ-ਵਾਰੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਤੇ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਵੱਧ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ।'' (1944)

ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੀ ਜਾਚ

ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੀਰਜ਼ਾਦਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਤਕੜਾ, ਸੁਡੌਲ ਤੇ ਸੁਨੱਖਾ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸੀ। ਫ਼ੁੱਟਬਾਲ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਖੇਡਦਾ ਸੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੀਮ ਵਿਚ ਫੁਲ ਬੈਕ ਸੀ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀਮ ਵਿਚ ਚੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਰ, ਦੇਵ ਨੇਤ ਉਸ ਦੀ ਸੱਜੀ ਟੰਗ ਇਕ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਲੱਸਤਰ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਜੋ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਫੁਟਬਾਲ ਖੇਡਣੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਗਏ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਕਰਨ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਹੱਸ ਕੇ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਟੰਗ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਤਾਂ ਸੁਆਦ ਹੀ ਆ ਗਿਆ।''

ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਅਸਾਂ ਆਖਿਆ, ''ਤੇਰੀ ਟੰਗ ਟੁੱਟ ਗਈ ਤੇ ਤੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਏਂ ਸੁਆਦ ਈ ਆ ਗਿਆ।''

ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਮਿੱਤ੍ਰੋ! ਟੰਗ ਹੀ ਟੁੱਟੀ ਏ ,ਕੋਈ ਦਿਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਾ। ਟੰਗ ਵੀ ਪੂਰੀ ਉਮੀਦ ਹੈ ਜੁੜ ਜਾਏਗੀ। ਤੇ ਫ਼ੁੱਟਬਾਲ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ ? ਫ਼ੁੱਟਬਾਲ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਜੋ ਦੋ ਦਿਨ ਹਸਪਤਾਲ ਰਿਹਾਂ, ਮੈਂ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਮਝਨਾ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਫ਼ੁੱਟਬਾਲ ਖੇਡਣ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਸੀ। ਹਸਪਤਾਲੋਂ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ। ਅੱਬਾ ਪਾਸੋਂ ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਸੁਣਨਾ। ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਟੰਗ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਸਉਰ ਗਈ ਏ।

ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਤੁਰਤ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, ''ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਹੋ ਰਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦੂਜੀ ਟੰਗ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਵੀ ਨਾ ਮੰਗ ਬੈਠੀਂ।'' ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ ਕਿਤੇ ਦੂਜੀ ਵੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆ ਗਈ ਏ।''

(1944)

ਅਹਿਸਾਨ

ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਸਤ ਵੀ ਬੜੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਕੁਰਾਨ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕੰਠ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੀਰ ਮੁੱਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਬਾਗ ਸਨ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਤੇ ਬਦਾਮਾਂ ਦੇ। ਮੇਵੇ ਦੇ ਸੌਦਾਗਰ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਬਾਦਾਮ ਤੇ ਕਿਸ਼ਮਿਸ਼ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਾਗ ਦੇ ਇਹ ਮੇਵੇ ਬੜੇ ਆਹਲਾ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਸਾਲ ਉਸ ਨੇ ਮੱਕੇ ਹੱਜ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ। ਅਜੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਖਰਚ ਜੋਗੇ ਪੂਰੇ ਪੈਸੇ ਉਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹੱਜ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜੋ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੋੜ ਦੇਣੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਆ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਸ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਕਹੇ, "ਮੈਂ ਸੂਦ ਤੇ ਲਵਾਂਗਾ।" ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਹਿਣ, "ਤੂੰ ਹੱਜ ਤੇ ਜਾ ਰਿਹੈਂ, ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੋੜ ਵੀ ਦੇਣਾ ਏਂ, ਮੈਂ ਸੂਦ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ।" ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, "ਜੇ ਤੂੰ ਸੂਦ ਨਹੀਂ ਲਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਹੱਜ ਦਾ ਫਲ ਸਾਰਾ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਤੇ ਸੂਦ ਲੈ ਲੈ ਤਾਂ ਜੁ ਮੈਨੂੰ ਹੱਜ ਦਾ ਫਲ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ।" ਦੋ ਪੈਸੇ ਰੁਪਏ ਪਿੱਛੇ ਸੂਦ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਮੁੱਲਾ ਹੋਰੀ ਆ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਲੈ ਗਏ।

ਉਹ ਜਦ ਹੱਜ ਤੋਂ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਵੀ ਮੋੜ ਗਏ,. ਸੂਦ ਵੀ ਲਾਹ ਗਏ। ਇਕ ਬੋਰੀ ਬਦਾਮ ਦੀਆਂ ਗਿਰੀਆਂ ਦੀ, ਇਕ ਕਿਸਮਿਸ਼ ਦੀ ਤੇ ਦੋ ਬੋਰੀਆਂ ਦਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਲੈ ਆਏ। "ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਹੈ, ਤੁਸਾਂ ਮੇਰੀ ਹੱਜ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ

ਤਕ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਾਂ ਹਰ ਵਾਢੀ ਤੇ ਕੁਝ ਨ ਕੁਝ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਇਹਸਾਨ ਨਹੀਂ ਚੁਕਾਂ ਸਕਾਂਗਾ।'' ਜਦ ਤਕ ਮੁਲਕ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਵਾਢੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਚਾਰ ਬੋਰੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਲ, ''ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡਾ ਪਤਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਵਾਅਦਾ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਕਾਸਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਪਰ ਹਰ ਸਾਲ ਉਹ ਵਸਤਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਤੇ ਤੇਰੇ ਵਲੋਂ ਖ਼ੈਰਾਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।''

(1944)

ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਕਦੇ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ

ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਸੰਤ ਜੀ ਬੜੇ ਮਿੱਠੇ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਬੋਲਦੇ ਵੀ ਬੜਾ ਮਿੱਠਾ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਸੁਣਨ ਹਿੱਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਮੁੜਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ ਸਾਂ।

ਅਸੀਂ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਮੰਗਤਾ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਮੰਗਣ ਲੱਗਾ। ਸੰਤ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਫੜੀ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਸੋ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੰਤ ਜੀ ਆਪ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਮਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮੰਗਤੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ, "ਸੰਤ ਜੀ ਤੁਸਾਂ ਇਸ ਮੰਗਤੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੇ ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਜੇ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਡੰਗ ਦਾ ਖਾਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ?" ਮੈਂ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਹ ਕਿਉਂ ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਕਲ੍ਹ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਬਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੋ ਮੈਂ ਫੜ ਛੱਡੇ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਅਭਿਆਗਤ ਮਿਲੇਗਾ, ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ।" "ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਕਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਲੋੜ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਵੀ ਰਹਿਣ ਦਿਉ ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਮਾਲਕ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ - ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਰਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।"

(1945)

ਸੋ ਨੇਤ੍ਰ ਅੰਧ ਸੇ

ਕੋਇਟੇ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਤਿੰਨ-ਰੋਜ਼ਾ ਦੀਵਾਨ ਲਗਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬੜੀ ਰੌਣਕ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉੱਘੇ ਤੋਂ ਉੱਘੇ ਰਾਗੀ, ਕਥਾਕਾਰ, ਸੰਤ ਤੇ ਕਵੀ ਜਨ ਉਥੇ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਥੇ ਇਕ ਨਾਬੀਨਾ ਸੰਤ ਜੀ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਏ ਗਏ। ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗ਼ਾਲਬਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਜੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬਹਿ ਕੇ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਵਾਕ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਸੰਤ ਜੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਥਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਪੱਤਰਾ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ, ਤੇ ਬਾਣੀ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੀ। ਤਾਬਿਆ ਬੈਠੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਾਕ ਇਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ,

> ਏ ਨੇਤ੍ਰਹੁ ਮੇਰਿਹੋ ਹਰਿ ਤੁਮ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਧਰੀ
> ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਦੇਖਹੁ ਕੋਈ।
> ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਦੇਖਹੁ ਕੋਈ
> ਨਦਰੀ ਹਰਿ ਨਿਹਾਲਿਆ। (ਪੰ: 922)

ਸੰਤ ਜੀ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਹੇ ਗੁਰੂ ਸਵਾਰੇ ਭਾਗਵਾਨ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲਿਓ, ਅੱਜ ਇਸ ਨੇਤ੍ਰਹੀਣ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣੋ, ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।" ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਮਸਤਕ 'ਤੇ ਜਲਾਲ ਸੀ, ਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਸਨ।

ਸੰਤ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਿਸਦਾ ਜੇ। ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਕਾਦਰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸਬਬ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਜੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਨਿਮੋਲੀ ਨਿੰਮ ਦਾ ਬਿਰਛ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਟਾਹਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਉਂ ਫੁਟਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਟਹਿਣੀ ਕੱਟ ਦਿਓ, ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਉਗ ਖਲੋਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਖ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਕਾਇਮ

ਰੱਖਣ ਲਈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤਾਂ ਹੈ, ਦਿਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਦਿਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਅੰਧੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋ ਗਈ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਚਖਸ਼ੂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਆਓ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਲੋ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕੋ ਤੇ ਦਿਲੋਂ ਮੰਗੋ, "ਦਾਤਾ ਦਿਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਕਰੋ।" ਇਹ ਨੇਤ੍ਰ ਤਾਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਜੇ, "ਨਾਨਕ ਸੇ ਅਖੜੀਆਂ ਬਿਅੰਨਿ ਜਿਨੀ ਡਿਸੰਦੋ ਮਾ ਪਿਰੀ।"... (ਪੰ : 577)

ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਥਾ ਜਾਰੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਜੁਟਿਆ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ "ਹੇ ਮਾਲਕ! ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ ਤੇ ਕਦੇ ਮੇਰੀ ਦਿਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਚਖਸ਼ੂ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਉ।"...

(1945)

ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾ ਉਡਾਈਏ

ਵੀਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਦ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀਰ ਜੀ ਨੇ ਤਦ ਹੋਸਟਲ ਛੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬਾਗ਼ਬਾਨਪੁਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਗਏ ਸਨ। ਓਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ (ਜੋ ਹੁਣ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ) ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੀ ਆ ਗਏ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਗਿਆ। ਓਥੋਂ ਜਦ ਮੈਂ ਪਰਤਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਵੀਰ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਅਸੀਂ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਹੋਸਟਲ ਉਤਾਰ ਦਿਆਂਗਾ ਤੇ ਅਗੇ ਅਨਾਰਕਲੀ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂਗਾ ਉਥੋਂ ਬੂਟ ਲੈ ਆਵਾਂਗਾ।"

ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਊ ਜੀ (ਪਿਤਾ ਜੀ) ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਦੋਵੇਂ ਜਣੇਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਣਾ; ਸਾਈਕਲ ਕਿਤੇ ਟੁੱਟ ਨਾ ਜਾਏ।" ਅਸੀਂ ਦੋਵੇ ਹੱਸ ਪਏ - "ਸਾਈਕਲ ਵੀ ਕਦੇ ਟੁੱਟਦੇ ਨੇ?" ਨਿਹਾਲ ਵੀਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਅਸੀਂ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਵੀਰ ਜੀ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਕੈਰੀਅਰ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਇਕ ਫਰਲਾਂਗ ਹੀ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਏ ਸਾਂ ਕਿ ਸੜਕ ਦੇ ਇਕ ਟੋਏ ਵਿਚ ਅਗਲਾ ਪਹੀਆ ਜਾ ਵੱਜਾ ਤੇ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਪਹੀਏ ਦਾ ਚਿਮਟਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਅਗਲਾ ਪਹੀਆ ਲੱਥ ਕੇ ਪਰੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਸ਼ੁਕਰ ਕਰੋ, ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਸੱਟ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ।

ਅਕਲਮੰਦ ਹੋਂਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਓਥੋਂ ਘਰ ਪਰਤ ਜਾਂਦੇ; ਪਰ ਜਾਂਦੇ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ? ਬਾਊ ਜੀ ਨੇ ਜਦ ਕਿਹਾ ਕਿ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਕਿਤੇ ਸਾਈਕਲ ਟੁੱਟ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਟੁੱਟਾ

ਹੋਇਆ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਈਏ?

ਅਸਾਂ ਸੋਚਿਆ ਇਕ ਇਕ ਪਹੀਆ ਰੇੜ੍ਹ ਕੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਉਥੋਂ ਕੋਈ ਮੀਲ, ਸਵਾ ਮੀਲ ਤੇ ਸੀ। ਓਥੇ ਸਾਈਕਲ-ਸਟੈਂਡ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਖ ਦਿਆਂਗੇ ਤੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਟਾਂਗੇ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਟਾਂਗੇ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਚਾਰ ਆਨੇ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਦੋ ਆਨੇ ਹੀ ਲੱਗਣੇ ਸਨ।

ਜਦ ਅਸੀਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਈਕਲ-ਸਟੈਂਡ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸਟੈਂਡ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸਾਈਕਲ ਰੱਖਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਹੋਗੇ, ਸਾਈਕਲ ਤਾਂ ਤੁਸਾਂ ਸਾਬਤ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਸਟੈਂਡ ਵਿਚ ਟੁੱਟਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਅਸਾਂ ਕਿਹਾ ਤੂੰ ਦੋ ਟਿਕਟਾਂ ਦੇ ਦੇ - ਇਕ ਅਗਲੇ ਪਹੀਏ ਦੀ, ਇਕ ਪਿਛਲੇ ਦੀ। ਪਰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਤਦ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੋ ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਅਸਾਂ ਬੜੇ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਉਹ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨ ਹੋਇਆ।

ਤਦ ਅਸਾਂ ਟਾਂਗੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ। ਟਾਂਗੇ ਵਾਲਾ ਸਾਨੂੰ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਬਿਠਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਸਾਈਕਲ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਸਾਲਮ ਟਾਂਗਾ ਕਰ ਲਉ ਤਾਂ ਲੈ ਚਲਾਂਗਾ। ਪਰ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵੱਖ ਹੋਣਗੇ। ਫ਼ੈਸਲਾ ਡੇਢ ਰੁਪਏ ਤੇ ਹੋਇਆ। ਟਾਂਗੇ ਵਾਲਾ ਸਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹੋਸਟਲ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਸਾਈਕਲ ਅਸਾਂ ਉਤਾਰ ਲਿਆ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਅਸੀਂ ਅਲਗ ਅਲਗ ਰੇੜ੍ਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਏ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਵੇਖਿਆ, ਖ਼ੂਬ ਹੱਸਿਆ ਜਾਂ ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ।

ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਅਸਾਂ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਨਵਾਂ ਚਿਮਟਾ ਪੁਆ ਲਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵੀਰ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਚਲੋ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚਲੀਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣ ਕਰੀਏ ਕਿ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਉਡਾਵਾਂਗੇ।"

(1945)

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ, ਹਰ ਦਰਦ ਤੋਂ ਵੱਡੀ

ਲਾਹੌਰ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਟੱਪ ਕੇ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਪਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਬਾਹਰ ਕਰ ਕੇ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਥੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਉਪਰ ਇਕ ਅਧਖੜ ਬਜ਼ੁਰਗ, ਮਾਸਟਰ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਦਰਦਾਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਅੰਦਰ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਤੀਂ ਦਰਦ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ "ਹਾਏ, ਹਾਏ" ਨਿਕਲਣ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਣਚੇਤ, ਉਹ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਭੁੰਞੇਂ ਬੈਠ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਸਭ ਚਕਿੱਤ ਹੋ ਗਏ। ਅਸਾਂ ਪੁਛਿਆ, ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਤਾਂ ਘੱਟ ਸੁਣਦਾ ਸੀ, ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰਨ, ਛਕੜਿਆਂ ਦੀ ਖੜ ਖੜ, ਟਾਂਗੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਾਕਾਂ ਤੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਭੌਂਕਣ ਦੀਆਂ 'ਵਾਜਾਂ ਸਭ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਕਿਉ ਨ ਅੰਦਰ ਹੀ ਜਾ ਬੈਠਾਂ। ਅੰਦਰ ਕੀਰਤਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਾਂਗਾ। ਸੁਹਣੇ ਚਿਹਰੇ, ਸੁਹਣੀਆਂ ਪੱਗਾਂ, ਦਿੱਸਣਗੀਆਂ। ਧਿਆਨ ਲਾਉਣ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਨਾਮ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖਾਂਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਹਾਵੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਤੇ ਜੇ ਧਿਆਨ ਲਾਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦਰਦ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਵੀ ਘੱਟ ਜਾਵੇ।

ਸੋ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਅੱਜ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਮਤ ਜੁਟਾਈ ਹੈ। ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਦਰਦ ਘਟਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦਿਆਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਹੀ ਉੱਚੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਉਹ ਫਿਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆ ਕੇ ਬੈਠੇ। ਮਗਰੋਂ ਦੱਸਣ ਲੱਗੇ,

ਪਿਛਲੇ ਐਤਵਾਰ ਜਦ ਮੈਂ ਏਥੋਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਰਾਤੀਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਵੀ ਦਰਦ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਹਾਏ ਹਾਏ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਸਗੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰਾਂਗਾ, ਉਹ ਵੀ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੀ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰਦਿਆਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ। ਕਿੱਥੇ ਅੱਗੇ ਮੇਰੀ ਹਾਏ ਹਾਏ ਸਭ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਰਾਤੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਪ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਰੱਬ ਸੱਚੇ ਨੇ ਕੋਈ ਪੀੜ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ। ਜੇਕਰ ਦਿਲ ਛੋੜ ਦੇਵੀਏ ਤਾਂ ਆਪ ਫੱਸਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਵੀ ਹੈਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਵਾ ਲਏ, ਚਰਖੜੀਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ, ਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚੀਰੇ ਗਏ, ਪਰ ਸੀ ਤਕ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੀ। ਅਸੀਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਪੀੜਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਹਾਏ ਹਾਏ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਪੀੜ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

> ਕੇਤਿਆ ਦੂਖ ਭੂਖ ਸਦ ਮਾਰ ॥
> ਏਹਿ ਭਿ ਦਾਤਿ ਤੇਰੀ ਦਾਤਾਰ ॥ (ਪੰ : 5)

(1945)

ਲਾਲਟੈਨ ਤੇ ਆਰਸੀ

ਸਾਧੂ ਰਾਘਵਾਨੰਦ ਜੀ ਕੋਈ 70-75 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ। ਉਮਰ ਭਾਵੇਂ ਵੱਡੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਰੀਰ ਤਕੜਾ ਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕੇਵਲ ਦੁੱਧ ਤੇ ਕੁਝ ਫਲਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੰਨ ਆਦਿ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖਾਂਦੇ।

ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਨ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਧੋਤੀ ਕੁਰਤਾ ਤੇ ਇਕ ਕਮੰਡਲ ਸੀ। ਸੌਂਦੇ ਵੀ ਭੁੰਞੇ ਹੀ ਸਨ। ਬੜੇ ਤਪੱਸਵੀ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਏ ਤਾਂ ਦਾਦਾ ਜੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਘਰੇ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਾਦਾ ਜੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆ ਜਾਣਗੇ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਗਏ ਹਨ।

ਜਦ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਧੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਅੰਤਰ ਜੋਤਿ ਕਿਵੇਂ ਜਗਦੀ ਹੈ ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਕ ਲਾਲਟੈਨ ਰਾਹੀਂ, ਇਕ ਆਰਸੀ ਰਾਹੀਂ।''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮਹਾਰਾਜ ਆਪ ਦੀ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਲਾਲਟੈਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਆਰਸੀ ਦਾ ਭਾਵ ਅਗਲੇ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਆਰਸੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋਤ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਾਉਣੇ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਦੀ ਜੋਤ ਵਲੋਂ ਆਗਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਜੋਤਿ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

ਅਜੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਇਤਨੀ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਦਾਦਾ ਜੀ ਆ ਗਏ ਤੇ ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਜਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਛੋੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ।

ਸਾਧੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜੋ ਵਾਰਤਾ ਹੋਈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਵਿਚੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆ ਗਏ ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਧੂ ਮਹਾਰਾਜ ਕੋਲ ਗਿਲਿਆਂ ਛੋੜ ਆਉਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ।

ਦਾਦਾ ਜੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਇਉਂ ਸਮਝ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈ, ਜਦ ਵੇਈਂ ਵਾਲੇ ਸਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹ ਦੈਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋਏ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੋਤਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਗਾਈ। ਪਹਿਲੀ ਜੋਤਿ ਸਿੱਧੀ ਲਾਲਟੈਨ ਦੀ ਜੋਤਿ ਵਰਗੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਚਾਨਣ ਲਾਲਟੈਨ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ, ਕਈ ਸੂਰਜਾਂ ਵਰਗਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੋਤਿ ਮੌਜੂਦ ਤਾਂ ਸਭ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਮਾਂ ਹੇਠ ਢੱਕੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸੰਤ ਆਪਣੀ ਨਦਰੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਵਿਖਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਆਪ ਉਸ ਦੀ ਆਰਸੀ ਬਣ ਕੇ। ਜਿਗਿਆਸੂ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ/ਸੰਤ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਨ ਕਰ ਦੇਵੇ।

(1946)

ਅਨੁਭਵੀ ਅਰਥ

ਲਾਹੌਰ ਅਨਾਰਕਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗਲੀ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ। ਨੁੱਕਰ ਉਤੇ ਇਕ ਖੋਖਾ-ਨੁਮਾ ਦੁਕਾਨ ਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ 'ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼' ਦੀ। ਸਰਦਾਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਸੁੰਦਰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਦਾਹੜਾ, ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਅਕਾਲੀ ਪੱਗ, ਗਲੇ ਵਿਚ ਗਾਤ੍ਰਾ, ਗਾਤ੍ਰੇ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾਨ, ਗੁਰਮੁਖ, ਰੰਗ-ਰੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸਨ, ਸੋ ਉਹ ਲੇਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੇਰਾ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਸੋ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾ ਆਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਉਥੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਫ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ, ਦੁੱਗਲ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਈਸ਼ਵਰ ਚਿਤਰਕਾਰ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਮਿਲੇ।

ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਬੜੇ ਮਿਹਨਤੀ ਵੀ ਸਨ, ਦਿਆਨਤਦਾਰ ਵੀ। ਸਚੀ ਰਹਿਤ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਬੈਠੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਖਰੜੇ ਦਾ ਪਰੂਫ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਕੋਲ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਘੰਟਾ ਕੁ ਉਹ ਪਰੂਫ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਲ ਖੜਾ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰੂਫ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਜਾਚ ਮੈਂ ਇਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿਖ ਲਈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਨੇਕੀ ਜੀ, ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਐਸੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਰਥ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਕ ਤੁਕ ਹੈ :

'ਧੌਲੁ ਧਰਮੁ ਦਇਆ ਕਾ ਪੂਤੁ।
ਸੰਤੋਖੁ ਥਾਪਿ ਰਖਿਆ ਜਿਨਿ ਸੂਤਿ।' (ਪੰ : 3) ਤੇ ਦੂਜੀ :
'ਸੁਅਸਤਿ ਆਥਿ ਬਾਣੀ ਬਰਮਾਉ।

ਸਤਿ ਸੁਹਾਣੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ।' (ਪੰ : 4)

ਮੈਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਬੜੀ ਵਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਦੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਭਾਵ ਅਰਥ ਸਮਝਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋ ਟੀਕੇ ਖ਼ਰੀਦ ਲਏ - ਇਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ। ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹੇ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਾਣੀ ਕੇਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਵਸਤ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਵਸਤ ਹੈ।

ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਮੁੜ ਮੁੜ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਤਾਂ ਕੀ, ਕਈ ਹੋਰ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਝ ਨਾ ਆਏ।

ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਵੇਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਨੇਕੀ ਜੀ, ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਹੀ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਭਵੀ ਅਰਥ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਸ ਹੀ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡਾ ਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਅਰਥ ਸਮਝਾ ਦੇਣਗੇ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਅਨੁਭਵੀ ਆਤਮਾ ਮਿਲੇਗੀ ਕਿਵੇਂ", ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਜੇ ਉਹ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਦੀ ਅਨੁਭਵੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਵੀ ਸੱਚੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਪੈਣਾ। ਉਹ ਆਪ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਭ ਲਏਗੀ।"

(1946)

ਅਨੰਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਮਾਲਾ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮਾਲਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹਦੇ ਨਾਲ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ! ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਿਆ ਕਰ।" ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕੇ ਗਿਣੇ। ਉਹ 108 ਸਨ। ਮੈਂ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਸ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕੇ 108 ਕਿਉਂ ਹਨ, 100 ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?" ਉਹ ਮੁਸਕਾਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿਆਣਪ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੀ ਏ। ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਣ ਇਤਨੇ ਹੀ ਮਣਕੇ ਰੱਖੇ ਹਨ, ਘੱਟ ਵੱਧ ਨਹੀਂ।"

ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਏਹੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਕ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਬੜੀ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹੱਸੇ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਬੇਟਾ ਇਸੀ ਉਮਰ ਮੇਂ ਲਗਨ ਲਗ ਗਈ ? ਭਗਵਾਨ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਮਾਨੋ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਮੇਂ ਗਿਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਤੀ। ਮਾਲਾ ਕੇ, ਸ਼ੁਰੂ ਮੇਂ ਹੀ, ਕਿਸੀ ਨੇ 108 ਮਨਕੇ ਬਨਾ ਦੀਏ ਹੋਂਗੇ, ਸੋ ਵੈਸੇ ਹੀ ਚਲਤੇ ਆ ਰਹੇ ਹੋਂਗੇ।"

ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਲੰਘ ਗਏ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਜਦ ਵੀ ਮੈਂ ਮਾਲਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ!' ਕਰਨ ਬੈਠਣਾ, ਝੱਟ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਇਆ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਏਹੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਾ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।" ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ, 'ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ?'

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ, ਇਹ ਲੋਕ ਮਾਲਾ ਫੇਰਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਦੇ 108 ਮਣਕੇ ਕਿਉਂ ਹਨ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਪੈ ਗਏ। ਜਿਗਿਆਸਾ ਉਵੇਂ ਦੀ ਉਵੇਂ ਬਣੀ ਰਹੀ।

ਤਦ ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਏਹੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਚੰਗਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 'ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਾਂ' ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਮਾਲਾ ਜਿੰਨੇ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਬਣਾ ਲਵੇ, ਨਤੀਜਾ ਇਕੋ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ - ਜਿਵੇਂ ਜਲ੍ਹਣ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਸੁੱਕਾ ਕਿੱਕਰ ਕੱਪ ਕੇ ਜਪ ਮਾਲ ਬਣਾਇਆ।
ਉਚੇ ਟਿੱਬੇ ਬੈਠ ਕੇ ਠਾਂਹ ਠਾਂਹ ਵਜਾਇਆ।
ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਪਮਾਲੀਆਂ ਤੇ ਜਲ੍ਹਣ ਦਾ ਜਪ ਮਾਲ।
ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਜਾਇਆ, ਪਰ, ਇਕ ਨਾ ਖੁੱਥਾ ਵਾਲ।

ਮੈਂ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਪਰ ਸੋਚਿਆ, 'ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਮਾਲਾ ਐਵੇਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਣੀ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ।'

ਫਿਰ ਇਕ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕੋਇਟੇ ਆਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੁਣਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਜਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਬੇਟਾ 108 ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹੋਤੇ ਹੈਂ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਾ ਨਾਮ ਲੇ ਕਰ ਜੋ ਮਾਲਾ ਫੇਰੋ ਤੋ ਇਸ ਕਾ ਮਹਾਤਮ 108 ਉਪਨਿਸ਼ਦੋਂ ਕੇ ਗਿਆਨ ਕੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ।''

ਮੈਨੂੰ ਓਦੋਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਕ ਜਿਗਿਆਸਾ ਹੋਰ ਜੁੜ ਗਈ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹੋਰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਏ। ਇਹ ਧੁਖ-ਧੁਖੀ ਅੰਦਰ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਸਾਡੇ ਹੈਡ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰ: ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਰੁਅਬ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਕਾਕਾ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਛੁੱਟੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੋ ਦਿਨ ਤੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਦਏਂਗਾ ?'' ਮੈਂ ''ਹਾਂ ਜੀ'' ਕਿਹਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ, ''ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਆਗਿਆ ਦਿਓ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂ ?'' ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਕਾਕਾ, ਕੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਤੇਰਾ ਐਸਾ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ?'' ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਹੱਸ ਪਏ, ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਕਾਕਾ, ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਧ ਸੰਤ ਨੂੰ ਕਰਨਾ

ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਗਣਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਪਰ 108 ਦਾ ਹਿੰਦਸਾ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਗਣਿਤ ਦਾ ਇਕ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ

$$(1^1 \times 2^2 \times 3^3 \ldots)$$

ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਅੰਕ ਹੀ 108 ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਉਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅਨੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ, ਇਸ ਪੱਖੋਂ 108 ਅਨੰਤ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ।'' ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਮਾਲਾ ਨੇ ਅਨੰਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

(1946)

ਕੁਫ਼ਰਾਨੇ ਨਿਆਮਤ

ਤਦ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕੋਇਟੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਕੋਇਟਾ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਰਮਣੀਕ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੌ ਮੀਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿੱਬੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਗਰਮ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਉਸ ਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਢਾਡਰ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਵੈਸੀ ਹੀ ਗਰਮੀ ਸੀ। ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ :

ਸਿੱਬੀ ਵ ਢਾਡਰ ਸਾਖ਼ਤੀ।
ਦੋਜ਼ਖ਼ ਚਿਰਾ ਪਰਦਾਖ਼ਤੀ।

ਭਾਵ : ਹੇ ਰੱਬਾ ਜਦ ਤੂੰ ਸਿੱਬੀ ਤੇ ਢਾਡਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਨਰਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ? ਸਿੱਬੀ ਤੇ ਕੋਇਟੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਸੀ ਮੱਛ। ਇਹ ਬੜੀ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਉਥੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਠੰਢ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੋਇਟੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਜਦ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਸਿੱਬੀ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇੰਜਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਪੈ ਗਿਆ। ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਵੇਲਾ, ਲੂ ਚਲ ਰਹੀ, ਤੇ ਗੱਡੀ ਚਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਪਸੀਨੋ-ਪਸੀਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ। ਪਸੀਨਾ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਿਉਂ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਤਦ ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਲ ਵੇਖਿਆ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਬੰਬਾ ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਇੰਜਣ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਾਂਦੇ ਹਨ, ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਨਹਾਉਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਗੱਡੀ 'ਚੋਂ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਬੰਬੇ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਪਾਣੀ 'ਚ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਠੰਢਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰ ਕੇ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਆਪ ਵਗਦੇ ਬੰਬੇ ਹੇਠ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਠੰਢੇ-ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਹੇਠ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਆਇਆ ਤੇ

ਮੈਂ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਇਹ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਫਿਰ ਜਦ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਤੇ ਪਰਨੇ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪੂੰਝਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕੜਕਦੀ ਧੁੱਪ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਪਈ ਤੇ ਇਕਦਮ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਪਿੱਤ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ 'ਉਫ਼! ਉਫ਼!' ਕਰਦਾ ਗੱਡੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਉਥੇ ਹੁੰਮਸ ਵਿਚ ਨਾਲੇ ਸਾਹ ਘੁੱਟੇ ਨਾਲੇ ਪਿੱਤ ਤਿੜਕੇ ਤੇ ਮੈਂ 'ਉਫ! ਉਫ!' ਕਰੀ ਜਾਵਾਂ।

ਇਕ ਪਠਾਣ ਮੌਲਾਨਾ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਕੁੱਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ, ਕਰੜ ਬਰੜੀ ਦਾੜ੍ਹੀ, ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਉਥੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ 'ਉਫ਼! ਉਫ਼!' ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ, "ਸਰਦਾਰ ਕਿਆ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੈ ?" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ, "ਮੈਂ ਬੰਬੇ ਹੇਠ ਨਹਾਉਣ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਨਹਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਜਿੰਨੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾ ਪੂੰਝਿਆ, ਤੇਜ਼ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਪਿੱਤ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਤਿੜਕ ਤਿੜਕ ਕੇ ਦੁਖੀ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।" ਪਠਾਣ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਪਿਆ।

ਝੱਟ ਕੁ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਤੁਰ ਪਈ ਤੇ ਦੋ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਮੱਛ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਥੇ ਬੜੀ ਠੰਢੀ ਪਹਾੜੀ ਹਵਾ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਕੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਿੱਤ ਭੁਰ ਗਈ ਪਰ ਚਮੜੀ ਕੱਸੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਤੋਂ 'ਉਫ਼! ਉਫ਼!' ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਪਠਾਣ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸਰਦਾਰ ਅਬ ਕਿਆ ਹੂਆ ? ਫਿਰ ਸੇ 'ਉਫ਼! ਉਫ਼!' ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੌਲਾਨਾ! ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਿੱਤ ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਦੀ ਠੰਢ ਨਾਲ ਭੁਰ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੀ ਚਮੜੀ ਵੀ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਹੁਣ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।" ਪਠਾਣ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਪਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਸਰਦਾਰ! ਕਿਆ ਕੁਫ਼ਰਾਨੇ ਨਿਆਮਤ ਹੈ। ਖ਼ੁਦਾ ਗਰਮੀ ਭੇਜਤਾ ਹੈ ਤਬ ਤੁਮ ਰੋਤਾ ਹੈ, ਖ਼ੁਦਾ ਸਰਦੀ ਭੇਜਤਾ ਹੈ ਤਬ ਤੁਮ ਰੋਤਾ ਹੈ। ਯਿਹ ਕੁਫ਼ਰਾਨੇ ਨਿਆਮਤ ਨਹੀਂ ਤੋ ਔਰ ਕਿਆ ਹੈ ?"

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੈਂ ਕਦੇ ਮੌਸਮ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੈਸਾ ਮੌਸਮ ਦੇਵੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਨਾਲ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

(1946)

ਖ਼ੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ, ਅੱਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ !

ਡਾ: ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਚਰਮ-ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਲਾਇਤ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰਜਰੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ। ਸਿੱਖ ਕੇ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਉਚਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਚਰਮ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀ ਥਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਓਦੋਂ ਇਉਂ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਸਿਆਣੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਲਗਾ ਦਿਓ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਹੀ ਕਰੇਗਾ।

ਲਾਹੌਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ, ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ, ਇਕ ਚਪੜਾਸੀ ਸੀ, ਖ਼ੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਆਗਿਆਕਾਰ, ਮਿਹਨਤੀ, ਕੰਮ ਵਿਚ ਛੂਹਲਾ ਸੀ ਤੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਉਸਨੂੰ ਆਮ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ, ''ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਹੀ ਖ਼ੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ, ਤੇਰੇ ਉਪਰ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ।''

ਜਦ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਤਾਂ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਆ ਲੱਗੇ। ਇੱਥੇ ਜੋ ਚਪੜਾਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਸੀ। ਕੁਝ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਆਦਤ ਅਜੇ ਗਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਜਦ ਬੁਲਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ, ''ਖ਼ੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਜੀ ਆਇਓ...''

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਜਿਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੋ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਸਨੂੰ 'ਖ਼ੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼' ਨਾਮ ਨਾਲ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ? ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੋਅਬ ਵੀ ਬੜਾ ਸੀ, ਸੋ ਕੁਝ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਅੱਧ ਵੇਰਾਂ ਝਕਦੇ-ਝਕਦੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਵੀ ਸੀ, ''ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮੇਰਾ ਨਾਮ

ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਹੈ, ਖ਼ੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ।'' ਪਰ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਦਤ ਫੇਰ ਵੀ ਨਾ ਬਦਲੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਰਤਾ ਛਿੱਥਾ ਪੈ ਕੇ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਂ ਬੜੀ ਵਾਰੀ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਖ਼ੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹੋ ?'' ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਰੁਲਦੂ ਰਾਮਾ, ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਰੁਲਣਾ ਹੀ ਪਸੰਦ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿਆਂਗਾ, ਪਰ ਜੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੇਰੇ ਖ਼ੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਖ਼ੁਦਾ ਤੈਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਏਤਰਾਜ਼ ਹੈ?''

''ਡਾ: ਸਾਹਿਬ, ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਕਿਵੇਂ ਬਖ਼ਸ਼ੇਗਾ ?''

''ਖ਼ੁਦਾ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਾਡਾ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਲਾ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਰੱਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਨਾਮ ਹੈ।''

''ਅੱਛਾ ਜੀ ! ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ?''

''ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਅੱਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕਹਿ ਲਿਆ ਕਰੋ !''

ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਮੁਸਕ੍ਰਾਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਅੱਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਲਈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਐਂ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਵੱਟ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਕਰ !''

(1948)

ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਯਾਦ

ਬੰਸੀ ਭਾਬੀ (ਵੀਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰੋਂ) ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਠੀਕ ਉਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਦ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀਰ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਾਣ ਲਿਆਏ। ਵੀਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗਲਵੱਕੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਜੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਥਹੁ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਫ਼ਿਕਰ ਨ ਕਰਨਾ ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਨ, ਜੋ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਦੱਸ ਦੇਣਾ, ਵਾਹ ਲੱਗੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਔਖ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਆਂਗੇ।'' ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਇਸ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਗਾ ਦਿਆਂ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਭਾਬੀ ਜੀ ਇਕੱਲੇ ਆਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਵੀਰੇ ਕਲ੍ਹ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸੂਟ ਵੇਖਿਆ ਜੋ ਤੁਸਾਂ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਹੰਢ ਗਿਐ।'' ਉਹ ਕਈ ਥਾਂ ਤੋਂ ਫਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੋਂ ਰਫੂ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸਦਾ ਸੀ। ''ਮੈਂ ਇਹ ਕਪੜਾ ਸੂਟ ਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆਈ ਹਾਂ, ਸੁਆ ਲੈਣਾ। ਇਹ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਲਿਆਈ ਹਾਂ। ਨਾਂਹ ਨ ਕਰਨੀ।'' ਮੈਂ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿਰ ਤੇ ਲਗਾ ਕੇ ਰਖ ਲਿਆ।

ਪਰ ਸੋਚੀ ਜਾਵਾਂ, ''ਸੂਟ ਦਾ ਕਪੜਾ ਤਾਂ ਆ ਗਿਆ, ਸਿਲਾਈ ਦੇ ਪੈਸੇ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣਗੇ?'' ਭਾਬੀ ਜੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਫੜਾ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਰਾਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕੱਢਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਸੌ ਦਾ ਨੋਟ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਾਲ ਇਕ ਚਿੱਟ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ''ਇਹ ਸਿਲਾਈ ਲਈ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿਵਾ ਲੈਣਾ।''

ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਬੰਸੀ ਭਾਬੀ ਮੈਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਦਾ ਗੋਲਾ ਬਣਾ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੈਨੂੰ ਰੱਜਵਾਂ ਪਿਆਰ

ਦਿੱਤਾ। ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਸਾਥਣ ਕੰਵਰਜੀਤ ਦਾ ਹੱਥ ਵੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਫੜਾਇਆ।

ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੇ ਰੋਗੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਪਾਸ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਮਿਲਣ ਪੁੱਜਾ। ਉਹ ਸੂਟ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਸਾਂਭੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਦਿਨ ਪਹਿਨ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਗਿਆ। "ਇਹ ਸੂਟ ਅਜੇ ਹੰਢਿਆ ਨਹੀਂ?" ਉਹਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ। "ਇਹ ਸੂਟ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤੁਹਾਡਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਤਬੱਰਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਪਹਿਨਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਖ਼ਾਸ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਪਹਿਨ ਆਇਆ ਹਾਂ।"

ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ, ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਦਿਨ ਥੋਹੜੇ ਥਕੇ ਭਇਆ ਪੁਰਾਣਾ ਚੋਲਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕਿਤਨੇ ਦਿਨ ਹਾਂ। ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨੂੰ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਜੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਜਬੂਰ ਸਾਂ। ਅੱਜ ਤੂੰ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੀ।" ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੱਜਲ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਨਿਹਾਲ ਵੀਰ ਜੀ ਦਾ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਆਇਆ, "ਜੋ ਭਾਬੀ ਤੈਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਛੋੜ ਕੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹਰ ਰਾਤ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਸੌਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਉਹ ਸੂਟ ਰੱਖੀ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸੋਕ ਲੱਗ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਛੁਟ ਗਿਆ।

(1948)

ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਰੰਗ ਵਿਚ ਸਨ

ਤਦ ਮੈਂ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਡਾਕਟਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਥੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬੜੇ ਸਨੇਹੀ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਚੱਲ ਯਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਆਈਏ।''

ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪੈਦਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਈ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ, ''ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ?'' ਡਾਕਟਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਆਖਣ ਲੱਗੀ, ''ਜਾਓ, ਅੱਜ ਉਹ ਬੜੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹਨ।'' ਫਿਰ ਮੁਸਕ੍ਰਾਈ ਤੇ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਈ।

ਅਸੀਂ ਜਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਠੀ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਟਹਿਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਇਹ ਕੌਣ ਆਤਮਾ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਆਈ ਹੈ ?'' ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਪਰਿਚਯ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ''ਇਹ ਡਾਕਟਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਨੇਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਖ਼ੱਲੁਸ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬੜੇ ਸਨੇਹੀ ਹਨ। ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ।'' ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਥਾਪੀ ਦੇਂਦਿਆਂ 'ਜੀਉ ਆਇਆਂ' ਆਖਿਆ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿਹਲਕਦਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ।

ਤਦ ਇਕ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਤਿਤਲੀ ਉਡਦੀ ਉਡਦੀ ਇਕ ਸੁਹਣੇ ਖਿੜੇ ਫੁੱਲ ਉਪਰ ਆਣ ਉਤਰੀ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਉਥੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਝੱਟ ਨੂੰ ਉਹ ਤਿਤਲੀ ਉਡ ਗਈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, ''ਗੁਰੂ

ਪਿਆਰਿਓ ਕੀ ਵੇਖਿਆ ਜੇ ?" ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਇਕ ਤਿਤਲੀ ਆਈ, ਫੁੱਲ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਡ ਗਈ।" ਫਿਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਆਪਣੀ ਸਵਾਲੀਆ ਨਜ਼ਰ ਫੇਰੀ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਇਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੇ ਦੂਜੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ, ਰਸ ਲਿਆ ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ।" ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮੁਸਕ੍ਰਾਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ, ਪਰ, ਅਜੇ ਦ੍ਵੈਤ ਵਿਚ ਹੈ।' ਤਦ ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ, ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਤੁਸਾਂ ਕੀ ਵੇਖਿਆ ?" ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗੇ :
"ਆਪੇ ਰਸੀਆ, ਆਪ ਰਸ, ਆਪੇ ਰਾਵਣਹਾਰੁ"

ਓਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਰੰਗ ਵਿਚ ਸਨ !

(1948)

ਕਿਸੇ ਮੰਗਤੇ ਕੋਲੋਂ ਨਾ ਮੰਗਣਾ

1949 ਈ: ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਂ। ਸਾਡੀ ਅੰਤ੍ਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਿਰਕੱਢ ਵਰਕਰਾਂ ਦਾ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕੈਂਪ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦਰਕਾਰ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਤ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵਰਕਰਾਂ ਦਾ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕੈਂਪ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਕ ਨੋਟ ਲਿਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਇਹ ਸਹਾਇਤਾ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੋ।" ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਮਾਯੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਨੋਟ ਮੋੜਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਇਹ ਰਹਿਣ ਦਿਓ, ਤੁਹਾਡੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਆ ਜਾਏਗਾ। ਮੈਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗ ਲਵਾਂਗਾ।"

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਬਚਨ ਯਾਦ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਬੱਚਿਆ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਮੰਗਤੇ ਕੋਲੋਂ ਨਾ ਮੰਗੀਂ, ਕੇਵਲ ਦਾਤੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਮੰਗੀਂ। ਤੇ ਦਾਤਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੀ ਹੈ।"

ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਹਿ ਤਾਂ ਆਇਆ, "ਮੈਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗ ਲਵਾਂਗਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਗਣਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ।" ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਚਲਾ ਆਇਆ ਤੇ ਰਾਤ ਸ: ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਠਹਿਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਮਾਯੂਸੀ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, "ਕਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਐਤਵਾਰ ਹੈ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀਵਾਨ ਸਜਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਚਲ ਕੇ ਸੰਗਤ ਪਾਸ ਅਪੀਲ ਕਰ

ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ।''

ਸੋ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੜਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਥਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਭੋਗ ਪਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਲਈ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪਾਸ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, ''ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੇ, ਪਰ ਇਉਂ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕੈਂਪ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਪਾਸ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਹੈ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕਵੰਜਾ ਰੁਪਏ ਕੀਰਤਨ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਹੋਰ ਕੱਢੇ ਤੇ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਰੁਪਏ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ''ਇਹ ਭੇਟਾ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਕਬੂਲ ਕਰੋ, ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਤੁਹਾਡਾ ਕੈਂਪ ਲੱਗੇਗਾ, ਦੋਏ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਚੌਂਕੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਾਡਾ ਜਥਾ ਕਰੇਗਾ।'' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

(1949)

ਇਹ ਡਰਨ ਕਹਾ ਤੇ ਆਇਆ ?

1949 ਦੀ ਅਕਾਲੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਖਰੋਸ਼ ਨਾਲ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਨਰੇਲਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ--ਤੇ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਉਥੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਰੇਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲੰਗਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਜਦ ਗੱਡੀ ਚੱਲੀ ਵੀ ਤਾਂ ਦੱਸ-ਦੱਸ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੁ ਦਿੱਲੀ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਆਖਰ ਅਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਵੱਲ ਜਿੱਥੇ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਾਲਾਨ ਵਿਚ ਆਦਮ ਹੀ ਆਦਮ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ੍ਰ: ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਤਨੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੱਜਣ ਆਏ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਸਰਕਾਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੀਡਰ ਚਲੇ ਚਲੋ ਅਸੀਂ ਆਪਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਠੀ ਲੈ ਚਲਦੇ ਹਾਂ। ਸੋ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮਾਸਟਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੰਬਾਲਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਬਾਕੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰਵਾਈ ਜਾਣ। ਵਿਚੇ ਸਾਡੀ ਵੀ ਵਾਰੀ ਆ ਗਈ। ਕੋਈ ਵੀਹ ਕੁ ਬੰਦੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਖੜੀ ਵੈਨ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਜਨ-ਪੱਥ ਦੇ ਥਾਣੇ ਜਾ ਉਤਾਰਿਆ ਤੇ ਥੋੜੀ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਸਾਨੂੰ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਜੇਲੁ (ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਹੈ) ਲੈ ਗਏ।

ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਸਾਨੂੰ

ਜੇਲ੍ਹ ਲੈ ਜਾਣਗੇ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਬਾਹਰ ਕਰਫਿਊ ਲਗਾ ਦੇਣੈ, ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਹਾਂਗੇ।'' ਸ੍ਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉ ਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ? ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਬਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣਗੇ।''

ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਤੜਾ ਕਹਿਣ ਲ 'ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੇਸ ਲਗਣੇ ਹਨ। ਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਇਆ ਾ ਹਾਂ।''

ਇਕ ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਵੀ ਸਨ ਉਹ ਣ ਲੱਗੇ, ''ਇਥੇ ਵਾਹ ਵਾਹ ਵਿਹਲ ਰਹੇਗੀ। ਸ਼ਤਰੰਜ ਖੇਡਿਆ ਕਰਾਂ

ਸ੍ਰ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਹੱਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਖੜੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਖੜਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬੋਲੇ, ''ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਆਉਣਾ ਕੈਸਾ ਲੱਗਾ ਏ ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਰ ਵੀ ਉਹੋ ਰਾਖਾ ਸੀ ਅੰਦਰ ਵੀ ਓਹੋ ਹੈ।'' ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਉ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਸਾਡੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਹੇਗੀ।''

ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੋਸਾਂਝ ਹੋਰੀਂ ਉਚੀ ਬੋਲੇ, ''ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਡਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਅੱਜ ਏਥੇ ਪ ੀ ਗਿਆ।''

ਤਦ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਣ ਲੱਗੇ, ''ਆਓ ਸਾਰੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਤਿ ਸੰਗ ਕਰੀਏ।'' ਸਭ ਬੈਠ ਗਏ ਖ਼ਸ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ :

ਓਹੁ ਅਬਿਨਾਸੀ ਰਾਇਆ।
ਨਿਰਭਉ ਸੰਗਿ ਤੁਮਾਰੈ ਬਸਤੇ ਇ ਹੁ ਕਹਾ ਤੇ ਆਇਆ ।1।
ਰਹਾਉ।
ਏਕ ਮਹਲਿ ਤੂੰ ਹੋਹਿ ਅਫਾਰੋ ਏਕ ਨਿਮਾਨੋ।
ਏਕ ਮਹਲਿ ਤੂ ਆਪੇ ਆਪੇ ਏਕ ਗਰੀਬਾਨੋ।1।
ਏਕ ਮਹਲਿ ਤੂੰ ਪੰਡਿਤੁ ਬਕਤਾ ਏ ਲਿ ਖਲੁ ਹੋਤਾ।
ਏਕ ਮਹਲਿ ਤੂੰ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਗ੍ਰਾਹਜੁ ਮਹਲਿ ਕਛੂ ਨ ਲੇਤਾ।2।
ਕਾਠ ਕੀ ਪੁਤਰੀ ਕਹਾ ਕਰੈ ਬਪੁਰ ਾਵਨ ਹਾਰੋ ਜਾਨੈ।
ਜੈਸਾ ਭੇਖੁ ਕਰਾਵੈ ਬਾਜੀਗਰੁ ਓਹੁ ਸਾਜੁ ਆਨੈ।3।
ਅਨਿਕ ਕੋਠਰੀ ਬਹੁਤੁ ਭਾਤਿ ਕਰੀ ਪਿ ਹੋਆ ਰਖਵਾਰਾ।
ਜੈਸੇ ਮਹਲਿ ਰਾਖੈ ਤੈਸੈ ਰਹਨਾ ਕਿ ਇਹੁ ਕਰੈ ਬਿਚਾਰਾ।3।
ਜਿਨਿ ਕਿਛੁ ਕੀਆ ਸੋਈ ਜਾਨੈ ਜਿ ਹਿ ਸਭ ਬਿਧਿ ਸਾਜੀ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਪਰੰਪਰ ਸੁਆਮੀ ਕੀਮਤਿ ਅਪੁਨੇ ਕਾ ਜੀ।4।

(ਪੰ : 206)

ਜਦ ਸ਼ਬਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੱਧਮ ਸੁਰ ਵਿਚ ਫਿਰ ਅਲਾਇਆ।

ਨਿਰਭਉ ਸੰਗਿ ਤੁਮਾਰੇ ਬਸਤੇ ਇਹੁ ਡਰਨ ਕਹਾ ਤੇ ਆਇਆ।

ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਰ ਵੀ ਸਭ ਨੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਦਿੱਤਾ। ਦੈਵੀ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਵਿਚ ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਰੰਗੇ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।

(1949)

ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਕਦੇ ਮਸਤਾਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ

1949 ਈ: ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਤਦ ਮੈਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਂ। ਸਾਡੀ ਸਾਲਾਨਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਕੀਰਤਨ ਸੰਤ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਕਾਰਣ ਸਾਡੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹਾਜ਼ਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਅਸਾਂ ਪੰਡਾਲ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਸੰਗਤ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪੰਡਾਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੰਗਰ ਅਸਾਂ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਮਸਤਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਦਿਸਿਆ। ਸ੍ਰ: ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਵੀਰ ਜੀ, ਲੰਗਰ ਮਸਤਾਨਾ ਹੋ ਚਲਿਐ। ਮਸਾਂ ਇਕ ਪੰਗਤ ਹੋਰ ਬੈਠੇਗੀ। ਪਰ ਅਜੇ ਤਾਂ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਨੇ ਲੰਗਰ ਛਕਣਾ ਹੈ।" ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ।

ਓਦੋਂ ਇਕ ਗੁਰਮੁਖ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਿਹਰ ਭਰਿਆ ਹੱਥ ਰਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ! ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਕਦੇ ਮਸਤਾਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਅਗਲੀ ਪੰਗਤ ਭੁਗਤਾਓ, ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।"

ਉਹ ਸੱਜਣ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਟਰੱਕ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢਾਬਿਆਂ ਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਜਾਓ। ਜੋ ਵੈਸ਼ਨੋ ਖਾਣਾ ਪੱਕਿਆ ਹੋਵੇ ਚੁਕ ਲਿਆਓ। ਦਾਲਾਂ ਇਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪੁਆ ਲਿਆਉਣਾ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚ ਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਤੀਜੇ ਵਿਚ। ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਓ ਤੇ ਜਿਸ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਪੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪੁਆ ਲਿਆਵੋ। ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਘੰਟੇ

ਹੋਵ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਲੰਗਰ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਭ ਦੇ ਛਕ ਚੁਕਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਬੱਚ ਗਿਆ।

ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਜੇ। ਅਸਾਂ ਜਦ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤੁਸਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਾਇਆ। ਸੇਵਾ ਵੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਨੇ ਭੱਜ ਦੌੜ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਕਰੀਏ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਤਾਂ ਓਹੋ ਨੇ। ਜੇ ਕਦੇ ਫੇਰ ਲੋੜ ਪਵੇ ਤਾਂ ਦਾਸ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰ ਲੈਣਾ।"

ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਨੂਰਾਨੀ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਸਾ ਕੇ ਪਰਤੇ।

(1949)

ਬੀਬੀ

ਸੇਠ ਜੀ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬੀਬੀ ਸੁਖਵੰਤ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ 'ਨੋਕੀ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਸਮਝਣਾ। ਘਰ ਦੀ ਕੋਈ ਗਲ ਜੇ ਨ ਉਹ ਸੇਠ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁਣ, ਤੇ ਨ ਅਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਵਾਂਗ ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ।

ਪਤਲਾ ਛਿੰਗ ਸਰੀਰ, ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕੱਦ, ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ, ਛੁਹਲੇ ਹੱਥ ਪੈਰ, ਮਿਠੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੀਸਾਣ ਸਨ। ਨੇਮ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣਾ ਤੇ ਪਿਆਊ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਜੂਠੇ ਕਟੋਰੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹੱਥ ਸੁੱਚੇ ਕਰਨੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸੜਕ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਭੀੜ-ਭੜੱਕਾ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਝਾਂਵਲਾ ਪਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ - ਉਹੀ ਪਤਲਾ ਸਰੀਰ, ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕੱਦ, ਛੁਹਲੇ ਛੁਹਲੇ ਕਦਮ, ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ। ਮੈਂ ਭੀੜ ਥਾਣੀਂ ਤੇਜ਼ ਤੁਰਦਾ ਉਸ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਦੀ 'ਬੀਬੀ, ਬੀਬੀ' ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ।

ਉਹਨੇ ਜਦ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੁਆਣੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਪਿਛੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਵਰਗੇ ਲੱਗੇ ਸੀ।"

ਆਖਣ ਲੱਗੇ, "ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੀਬੀ ਆਖਿਐ ਨਾ, ਹੋਰ ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ 'ਬੀਬੀ' ਆਖਣ ਵਾਲਾ ਅਸੀਸਾਂ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹੇ ਤੇ ਸਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਖੇ।"

(1949)

ਧੰਨਵਾਦ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੈ

ਤਦ ਮੈਂ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਾਊਸ ਫ਼ਿਜ਼ੀਸ਼ਨ ਸਾਂ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕੁਆਰਟਰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਹਾਊਸ ਫ਼ਿਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ।

ਉਥੇ ਇਕ ਦਿਨ ਨਿਹਾਲ ਵੀਰ ਤੇ ਬੰਸੀ ਭਾਬੀ ਦੋਵੇਂ ਆਏ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੀ ਖੱਬੀ ਅੱਖ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਡਿਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੂੰਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਦਿਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਇਥੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਿਖਾਲ ਦਿਆਂਗੇ।

ਵੀਰ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਤੇ ਅੱਜ ਪਰਤ ਜਾਣਾ ਏ। ਇਹ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ ਤੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੇ ਹਾਊਸ ਫ਼ਿਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂੰ, ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿਣ। ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਦੋ ਕਮਰੇ ਤਾਂ ਹੈਨ; ਇਕ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਕੋਈ ਕਠਿਨਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਸੋ ਭਾਬੀ ਜੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਰੁਕੇ। ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, ਅੱਖ ਵਿਚੋਂ ਹਲਕਾ ਹਲਕਾ ਪਾਣੀ ਸਿੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਨਾਲੇ ਛੱਪਰ ਝਮਕਣ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਰੜਕ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਪਾਣੀ ਇਕ ਨਲਕੀ ਰਾਹੀਂ ਅੱਖ 'ਚੋਂ ਨੱਕ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹ ਨਾਲ ਸੁੱਕੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਨਲਕੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਨੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਅੱਖ ਦੇ ਬਾਹਰ ਡਿੱਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਉਸ ਨਲਕੀ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਡੀਕੋ ਤਾਂ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਇਹ ਨਲਕੀ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। "

ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਉਸ ਨਲਕੀ ਵਿਚ ਦੀ ਤਾਰ ਲੰਘਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ

ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਰ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਬਾਦ ਪੈਨਸਿਲੀਨ ਦੇ ਘੋਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਦੋ ਬੂੰਦਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਣੀਆਂ।

ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਰਾਤ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚੀਸ ਪੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਫਿਰ ਉਹ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਉਹ ਤਾਰ ਪਾਈ ਸੀ, ਕੁਝ ਤਾਂ ਝਰੀਟ ਅੰਦਰ ਪੈ ਗਈ ਹੋਣੀ ਹੈ. ਉਸ ਲਈ ਦਰਦ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਊਗੀ। ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਦਵਾਈ ਪਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਭਾਬੀ ਜੀ 'ਹਾਏ ਵੀਰ ਜੀ', 'ਹਾਏ ਵੀਰ ਜੀ।' ਕਹਿ ਕੇ ਤੜਪਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਣੇ ਮੂੜ੍ਹੇ ਤੇ ਬੈਠਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਤੇ 'ਹਾਂ ਭਾਬੀ ਜੀ।' 'ਜੀ ਭਾਬੀ ਜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਨਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੁਖ ਦੇਖ ਕੇ ਰੋਂਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ।

ਸਵੇਰੇ ਅਸੀਂ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਵਲ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਇਹ ਘੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਚੀਸਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਲੱਗਾ, ਜੇਕਰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਘੋਲ ਪਾਉਣਾ ਬੰਦ ਹੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਘੋਲ ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਚੀਸਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਬੰਦ ਨਾ ਸੀ ਹੋਈਆਂ। ਮੈਂ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸ:ਬ: ਡਾਕਟਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, "ਚਿੰਤਾ ਨ ਕਰੋ ਗੁਰੂ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ। ਅੰਦਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਕੱਢੀ ਉਸ ਵਿਚ ਚਿੱਟਾ ਜਿਹਾ ਇਕ ਪਾਊਡਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਸਲਾਈ ਉਹਨਾਂ "ਵਾਹਿਗੁਰੂ" ਆਖ ਕੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਜਾਦੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੀਸਾਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਪੁੜੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਨਾਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ "ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗੀ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਚੀਸ ਉਠੀ ਤਾਂ ਇਕ ਸਲਾਈ ਹੋਰ ਪਾ ਦੇਣਾ।" ਪਰ ਉਹ ਨੌਬਤ ਹੀ ਨਾ ਆਈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਭਾਬੀ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਚਲੋ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰ ਆਈਏ।" ਅਸੀਂ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਧੰਨਵਾਦ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹ ਸਲਾਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਪਾਈ ਸੀ।" (1949)

ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸਬਕ

ਸ੍ਰ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਅੰਬਾਲਵੀ ਐਡਵੋਕੇਟ ਉੱਘੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਸਨ। ਉਹ ਦਲੇਰ ਵੀ ਬੜੇ ਸਨ ਤੇ ਧੁਨ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕੱਠੇ ਰੇਲ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਬਰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਸਾਂ ਤੇ ਉਪਰਲੀ ਇਕ ਬਰਥ ਉਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਤ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੌਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ।

ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਦ ਉਪਰ ਲੇਟੇ ਉਸ ਭੱਦਰ ਪੁਰਖ ਨੇ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾ ਲਈ। ਸ੍ਰ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, "ਪਿਆਰਿਓ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿਗਰੇਟ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਓ। ਉਹ ਹਟਿਆ ਨਾ, ਸਗੋਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਕਿੱਥੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਗਰਟ ਨਹੀਂ ਪੀ ਸਕਦਾ?" ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਕਿਹਾ, "ਸਾਰੀ ਤਾਜ਼ੀਰਾਤੇ ਹਿੰਦ ਇਥੇ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਥੱਪੜ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ!"

ਉਹ ਆਦਮੀ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, "ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਫ਼ਸਟ ਕਲਾਸ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਹਾਂ।" ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਈ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਐ।"

ਪਲ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਉਸ 'ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼' ਨੇ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕੱਸ਼ ਲਾਇਆ ਤੇ ਧੂੰਆਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਫੂਕਿਆ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਉੱਠੇ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਪੇਟ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਗਰਟ 'ਤੇ ਮਾਰੀ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਡਿਗ ਕੇ ਪਰੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਗੱਡੀ ਖੜੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜ਼ੰਜੀਰ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤੀ। ਗੱਡੀ ਪੰਜਾਂ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਤਕ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ। ਗਾਰਡ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜ਼ੰਜੀਰ ਕਿਸ ਨੇ ਖਿੱਚੀ ਹੈ?" ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਮੈਂ

ਖਿੱਚੀ ਹੈ। ਗਾਰਡ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਉਂ" ? "ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਬਾਊ ਜੀ ਸਿਗਰਟ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਸਾਡੀ ਬੇਨਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹਨਾਂ ਸਿਗਰਟ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਧੂੰਆਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਸੁੱਟਿਆ। ਨਾਲੇ ਸਾਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਮੈਂ ਫ਼ਸਟ ਕਲਾਸ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਹਾਂ।"

ਗਾਰਡ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਕੇਵਲ ਸਿਗਰਟ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਗੱਡੀ ਤਾਂ ਖੜੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।"

"ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੇ ਧਰਮ 'ਤੇ ਕੋਈ ਆਕ੍ਰਮਣ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਜ਼ੰਜੀਰ ਖਿੱਚ ਸਕਦੀ ਹੈ?"

"ਹਾਂ! ਐਸੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਖਿੱਚ ਸਕਦੀ ਹੈ।"

"ਜੇਕਰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਬਚਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਔਰਤ ਗੱਡੀ ਖਲਿਆਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਧਰਮ 'ਤੇ ਆਕ੍ਰਮਣ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਖੜੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ? ਸਿਗਰਟ ਤੰਬਾਕੂ ਮੇਰੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬੱਜਰ ਕੁਰਹਿਤ ਹੈ।"

ਗਾਰਡ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣੀ ਪਵੇਗੀ।"

ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਕਿਹਾ, "ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖੋ।"

ਰੀਪੋਰਟ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਖਾਨਿਓਂ ਗਈ। ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਆਪ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜਨ ਦੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਨਾਲੇ ਉਹ ਗਾਰਡ ਦੇ ਤਰਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਨਾਲੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ। ਗਾਰਡ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਜੇ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰੀਂ ਮੰਨ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਰਿਪੋਰਟ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦੇ।"

ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾ ਲਿਖੋ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਅਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨ ਸਿਖਾਲਣਾ ਸੀ, ਸੋ ਸਿਖਾਲ ਦਿੱਤਾ।"

ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਕਿਉਂ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਸਾਹਿਬ! ਅਜੇ ਇਤਨਾ ਸਬਕ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਨਾ?"

(1950)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਮਸਲਾ

ਇਕ ਵਾਰ ਅਸਾਂ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰਬ ਮਨਾਉਣਾ ਸੀ । ਸਲਾਹ ਬਣਾਈ ਕਿ ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰੀਏ। ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਗਈ। ਸੋ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਹੁਣ ਕਥਾ ਆਦਿ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਮਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਸੋ ਹੋਰ ਸਭ ਕੰਮ ਛੋੜ ਕੇ ਬਸ ਇਸੇ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸਾਂ ਵਿਆਕਰਣ ਤਾਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਕੀ ਉਸੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਟੀਕਾ ਵੀ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੋ ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਹਾਂ, ਜੇ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਟੀਕੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜੋ ਟੀਕਾ ਮੈਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਰਥ ਹੋਰ ਦੇ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"

ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬੜੀ ਭਾਈ। ਮੈਂ ਕਥਾ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵਿਦਾਈ ਲੈ ਲਈ।

ਫਿਰ ਸਲਾਹ ਬਣਾਈ ਕਿ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰੀਏ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਕਥਾ ਕਰਨੀ ਮੰਨ ਲਈ ਹੈ। ਸੋ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਦੋ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੋ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਵੇਖੋ।" ਫਿਰ ਅਸਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹੋ ਆਏ ਹਾਂ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਗੱਲਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਰਥ ਕਈ ਵਾਰ

ਬਿਨਾ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਸੋ ਪੂਰੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ।''

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਪਏ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਆਪ ਦਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਬੇਟਾ, ਇਕ ਗੱਲ ਦੱਸ, ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਵਿਆਕਰਣ ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਜੀ ਭਾਸ਼ਾ। ਵਿਆਕਰਣ ਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ।'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਤੁਸਾਂ ਵੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਕੀ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਉਪਰ ਹਰ ਥਾਂ ਇਕਸਾਰ ਢੁਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਜੀ ਉਲੰਘਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।'' ''ਤਾਂ ਫਿਰ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ , ''ਵਿਆਕਰਣ, ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ 'ਵਿਆਕਰਣ' ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋਈ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ - 'ਮੰਨੈ ਸੁਰਤਿ ਹੋਵੈ ਮਨਿ ਬੁਧਿ' ਦੀ। ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੁਰਤਿ ਨਾਲ ਤੇ ਬੁਧਿ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਿਹਾਰੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਮਨ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਲਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਵਿਆਕਰਣ ਵਾਲੇ 'ਮਨਿ' ਨੂੰ 'ਮਨੀਸ਼ਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਠੋਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।''

ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵੀ ਵਜ਼ਨ ਲਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲਈ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਬਾਣੀ ਫਬਤ ਤੇ ਹੱਸੂ-ਹੱਸੂ ਕਰਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋਹਿਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਬੇਨਤੀ ਵੀ ਤੁਰਤ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂ। ਸੋ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਮੈਂ ਲੈ ਲਈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨ ਮੈਥੋਂ ਸਿਆਣੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਦਰੁਸਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਲ ਤੁਹਾਡਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ, ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਤਮ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਆਕਰਣ ਉਲੰਘਿਆ ਵੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ (ਕਾਵਿ ਉਪਰ ਵਿਆਕਰਣ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ), ਅਰਥ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ

ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਪੂਰੇ ਸਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਬੈਠਾ, "ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ, ਤੁਸਾਂ ਕਿਹਾ, ਅਨੁਭਵ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਉ ਤਾਂ ਜੁ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਪੈ ਸਕੇ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਸਰੇ ਦਸਤ ਇਹ ਮਿਸਾਲ ਯਾਦ ਆਈ ਹੈ, ਸੁਣੋ :

ਚਿੜੀ ਚੁਹਕੀ ਪਹੁ ਫੁਟੀ ਵਗਨਿ ਬਹੁਤੁ ਤਰੰਗ।
ਅਚਰਜ ਰੂਪ ਸੰਤਨ ਰਚੇ ਨਾਨਕ ਨਾਮਹਿ ਰੰਗ। (ਪੰ : 319)

ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦੇ ਜੇ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਕਹੋਗੇ ਕਿ ਇਹ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ? ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅਸਚਰਜ ਰੂਪ ਰਚ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ? ਗੱਲ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਨਾਮ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਚੁਹਕਣ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੇ ਹਨ; ਅਗਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਚਾਨਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਹੁ ਫੁਟਾਲੇ ਵਰਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੜ੍ਹ ਵਾਂਗ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਉਂ ਇਹ ਸਲੋਕ ਨਾਮ ਵਿਚ ਰਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅੰਦਰ ਵਸਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਪਰਤਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਭਾ: ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੁਸੀਂ ਸੰਪਰਦਾਈ ਅਰਥ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਜੋ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਜੋ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸੁਣੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਕੁਝ ਦੀ ਕੁਝ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਇਹ ਅਰਥ ਜੋ ਇਤਨੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ?"

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵਜ਼ਨ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਰਥ ਜਦੋਂ ਇਕ ਮੁਖ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਕੰਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਵਾਰ ਵਾਪਸ ਸੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੁ ਗਲਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾ ਰਹੇ। ਨਾਲੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਸੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਨੁਭਵੀ ਬੰਦੇ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਭਵ ਸਿੱਧ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਂਦੀ ਹੈ।" (1950)

ਜੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਜਾਈਏ

ਸ੍ਰ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਹੱਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਜਦ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਦ ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਕੱਟੇ ਸਨ। ਬੜੇ ਦਾਨਾ, ਤੇ ਬੜੇ ਸਾਫ਼ਗੋ ਇਨਸਾਨ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੱਚੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਸਨ, ਇਸ ਕਾਰਣ ਵੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਕੱਠੇ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਉਦੋਂ ਦੋ ਟੰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਾਹਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਕਾਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, "ਆਓ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਛੋੜ ਦਿਆਂ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਐਵੇਂ ਵਲਾ ਪਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਰਿਕਸ਼ਾ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਇਹ ਸੇਵਾ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿਉ। ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗਾ।" ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬਹਿ ਗਿਆ।

ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੋ ਵਾਰ ਇਹ ਵੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ ਹੋ।

ਤਦ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਗਲੀ ਦਾ ਮੋੜ ਆ ਗਿਆ ਮੈਂ ਸਰਹੱਦੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨੁੱਕਰ ਤੇ ਹੀ ਉਤਾਰ ਦਿਓ, ਗਲੀ ਅੰਦਰ ਤੁਹਾਡੀ ਕਾਰ ਸੌਖਿਆਂ ਮੁੜੇਗੀ ਨਹੀਂ।" ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਨੇਕੀ ਸਾਹਿਬ, ਜੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਜਾਈਏ, ਤਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਫਲ ਹੋਵਾਂਗੇ? ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਆਪੇ ਮੁੜ ਜਾਵੇਗੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੋੜ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਤਕ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣਾ ਹੈ।" (1951)

ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਰੱਬ ਆਪ ਸੀ

ਤਦ ਮੈਂ ਲੁਧਿਆਨੇ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਘਰੋਂ (ਕਪੂਰਥਲੇ ਤੋਂ) ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਖ਼ਰੀ ਬੱਸ ਜਾਣ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਮਿੰਟ ਹੀ ਸਨ। ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਦੇ ਕੇ ਜਾਣ ਜੋਗਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਵਰਕਾ ਪਾੜਿਆ, ਉਸ ਉਪਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬਾ ਵਲ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਛੁੱਟੀ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੀ ਤੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੇਠੋਂ ਲੰਘਾ ਦੇਵੇ 'ਕਿਉਂਕਿ ਦਫ਼ਤਰ ਬੰਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਦ ਜਦ ਮੈਂ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਪੇਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, "ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿਉ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨਿਜ਼ੰਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਫ਼ਿਟ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ।" ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਮੈਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਐਵੇਂ, ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਕਿਸੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਇਕ ਘਰ ਅਗੋਂ ਲੰਘਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਡਿਉਢੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਡਿਉਢੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ, ਦਰੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਡਿਉਢੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਗਲੀ ਵਿਚ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਬੇਟਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਦਾਸ ਹੈਂ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ? ਜਾ, ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹੋ ਜਾ। ਅੱਜ ਤੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਆਵੇਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗੇ ਕਰ ਲਵੀਂ।" ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ, ਗਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਇਸ ਬੁੱਢੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ (ਜਿਸ ਦੀ ਉਮਰ ਸੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਜਾਪਦੀ ਸੀ) ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਨੌਕਰੀਆਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ? ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ

ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਸੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ।

ਖ਼ੈਰ, ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਹੀ ਮੁੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਲਾ ਆਇਆ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਿਆ ਤੇ ਡਾਕੀਏ ਨੇ ਦੋ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮੇਰੇ ਬੂਹੇ ਹੇਠੋਂ ਅੰਦਰ ਸਰਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈਆਂ।

ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਮੇਰੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਜਮਾਤੀ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਬਟਾਲੇ ਵਿਚ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ "ਅਸੀਂ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਕਾਮਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਆ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਚਾਰਜ ਲੈ ਲਉ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਦੂਜੀ ਚਿੱਠੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸ: ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਪੀ. ਦੀ ਸੀ (ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ ਸਪੀਕਰ ਬਣੇ)। ਉਹਨਾਂ ਲਿਖਿਆ, "ਅਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਸਪੋਕਸਮੈਨ' ਨਾਮ ਦਾ ਕੱਢਣ ਲੱਗੇ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਬਣਨ ਦੀ ਸ੍ਵੀਕਾਰਤਾ ਦੇ ਸਕੋ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ, ਬੁੱਢੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਤਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਤੀਜੀ ਚਿੱਠੀ ਉਡੀਕਣ ਲੱਗਾ, ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ, ਉਹ ਆਈ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਸਵੇਰੇ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਚਪੜਾਸੀ ਇਕ ਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਤਾਰ ਰਾਤੀ ਬੜੇ ਕੁਵੇਲੇ ਆਈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਗਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨ ਕੀਤੀ। ਸੋ ਹੁਣ ਸੁਵਖਤੇ ਹੀ ਲੈ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਅਵੱਗਿਆ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਖਿਮਾ ਕਰ ਦੇਣਾ।"

ਮੈਂ ਤਾਰ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਪੜ੍ਹੀ। ਇਹ ਤਾਰ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸੀ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਤੁਸਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਰਜਿਸਟ੍ਰਾਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਲਈ ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਅਸਾਮੀ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਤੁਸਾਂ ਆਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਇਤਲਾਹ ਦਿਉ।"

ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਮੇਰੇ ਮਨਪਸੰਦ ਸੀ। ਸੋ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੰਢਾਈ ਕਿ ਉਸ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਨੌਕਰੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਜਿਹੜੀ ਚਾਹਾਂ ਚੁਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰਾ ਜੀ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਦੇ ਮੁੜ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ

ਹੀ ਨਾ ਆਵੇ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ – ਕਿਤਨੀ ਬੇ-ਧਿਆਨੀ ਨਾਲ ਉੱਦੋਂ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਛਾਣ ਮਾਰਿਆ। ਉਦੋਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਘੰਟੇ ਡੇਢ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਆਰ ਪਾਰ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰ ਸਹਿਰ ਦਾ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਛਾਣਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਡਿਉਢੀ ਵਰਗੀ ਡਿਉਢੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨ ਆਈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਬਿਰਧ ਬਾਬਾ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਮਕਲਾਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਉਹ ਬਾਬਾ ਕਉਣ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਉਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਉਹ ਬਾਬਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਰੱਬ ਆਪ ਸੀ।" (1952)

ਸੱਚੇ ਢਾਡੀ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਉਚੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਰਾਗੀ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਬੈਠਾ, ''ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ! ਜੋ ਸ਼ਬਦ-ਭੇਟਾ ਆਪਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੈ।''

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਰੀਏ ਉਸਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣ ਕੇ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਲਈ ਨਾ ਕਰੀਏ।

ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਘਟਾ ਲਈਏ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਰਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੈ, ਜੇ ਵਧਾ ਲਈਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਤੀਜੇ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਭੇਟ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਦਾਨ ਨਾ ਜਾਣਨਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਦਾਤ ਜਾਣਨਾ। ਇਸ ਦੀ ਝਾਕ ਨਾ ਰੱਖਣਾ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾਤੇ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਣਨਾ, ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਮਝਣਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਉਸਰ ਤਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਹੈ।

ਬਾਕੀ, ਸ਼ਬਦ-ਭੇਟਾ ਸਾਨੂੰ ਏਨੀ ਕੁ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦਸਵੰਧ ਕੱਢਣ ਲੱਗਿਆਂ ਔਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।''

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ''ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਵਾਂ'' ਆਖਿਆ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਦਿੱਤਾ।

(1952)

ਅਕਿਰਤਘਣਤਾ

ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਚਿੱਕੜ ਤੇ ਟੋਭਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਸੂਰਮਾ ਸਿੰਘ ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰ ਜਾਣ ਲਈ ਖੜਾ ਸੀ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਚਿੱਟੀ ਛੜੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਵਾਜਾਈ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਬਾਈਂ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਤੁਸਾਂ ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣਾ ਹੈ ? ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ?'' ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਬਚਦੇ ਬਚਾਂਦੇ ਅਸੀਂ ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਸੂਰਮਾ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਏਸੇ ਪਾਸੇ ਹੀ ਹੈ ਨਾ ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤਾਂ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਹੀ ਆਉਣਾ ਸੀ।'' ਸੋ ਮੈਂ ਦੋਬਾਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਫਿਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤਕ ਲੈ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਆਂਗਨ ਬੜਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਖਲੋਤਿਆਂ ਜਦ ਮੈਂ ਅਸਮਾਨ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਬਦਲੀ ਦੇ ਫੰਭੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਜਾਂ ਇਕ ਦੂਏ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਦੇ ਦਿੱਸੇ। ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਝੁੰਡ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਨਿੰਮ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਤੋਂ ਉਡ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਅਗੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਬ੍ਰਿਛਾਂ 'ਤੇ ਪਰਤ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਜ਼ੇਰ ਦਰਖ਼ਤੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰਸ਼ੀ ਫੁੱਲ ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਉਥੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਸੂਰਮਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਰੱਬ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਦਾਤ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸੋਚੀ ਜਾਵਾਂ ਹੋਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਦਾਤਾਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਈ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ''ਕਿਤਨਾ ਅਕਿਰਤਘਣ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਇਤਨੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਲਈ ਕਦੀ ਕਰਤੇ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।'' ਮੇਰੀਆਂ ਐਖਾਂ ਇਸ ਅਣਗਹਿਲੀ

ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸੱਜਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਤਦ ਸੂਰਮਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਵਨ ਹੀ ਬੋਲ ਪਿਆ, ''ਅੱਜ ਬੱਦਲ ਵਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ--ਹਵਾ ਠੰਢੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਮੀ ਵੀ। ਪੰਛੀ ਵੀ ਚੁਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਵੀ ਖੇਡਦੇ ਤੇ ਹੱਸਦੇ ਪਏ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਤਾਂ ਆਨੰਦ ਵਰਤ ਰਿਹੈ।'' ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ''ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।'' ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਆਨੰਦ ਘੱਟ ਹੀ ਮਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਰ ਫਿਰ ਅਕਿਰਤਘਣਤਾ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ।

(1953)

ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ

ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਬਾਵਾ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਬੇਟਾ ਜੋ ਸ਼ਿਮਲੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਛੋੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਭਰਾ, ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਅਫ਼ਸੋਸ ਕਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਕੋਠੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੀ ਸਾਂ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਹਾਸੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਅਸਾਂ ਸਮਝਿਆ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਗ਼ਲਤ ਘਰ ਆ ਗਏ ਹਾਂ, ਜਾਂ ਖ਼ਬਰ ਗ਼ਲਤ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਕੋਲੋਂ ਅਸਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਇਹ ਬਾਵਾ ਜੀ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ?'' ਉਸ ਨੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਫਿਰ ਅਸਾਂ ਕਿਹਾ, ''ਅਸਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ?'' ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ । ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਗੋਲ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਪੁਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਮਘਟਾ ਜਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਵਿਚਾਲੇ ਬਾਵਾ ਜੀ ਬੈਠੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਟਕਲੇ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਸਭ ਲੋਕ ਹੱਸ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਬਾਵਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੌਤ ਵਲੋਂ ਸ਼ੈਦ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਰਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਬਾਵਾ ਜੀ ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਤੁਹਾਥੋਂ ਪੁੱਛਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, '' ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਤਰ ਦੇ ਦਿਆਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਏਤਰਾਜ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ? ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੈਂ ਬੜੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਿਚ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਮਾਲਕ ਨੇ ਪੂਰੇ 35 ਸਾਲ ਉਸ ਪਿਆਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਨਸੀਬ ਕਰਾਈ ਰਖਿਆ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਤਾਂ ਸਾਥੋਂ ਖੋਹ ਸਕਦਾ ਸੀ।'' ਬਾਵਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਲਾਲ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਰਮ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਝੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤ ਗਈ ਸੀ। (1953)

ਧੁੱਪ, ਭਾਵੇਂ ਚਿੱਕੜ 'ਤੇ ਪਵੇ

ਇਕ ਫ਼ਕੀਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਇਆ - ਮੰਗਣ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ। ਉਹਦਾ ਸਰੀਰ ਬੜਾ ਭੱਦਾ ਸੀ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਟਾਂ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਮੈਲੇ ਕੁਚੈਲੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਕੋਈ ਮੰਗਤਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੜੀ ਕੌੜੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਝੱਟ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਏ। ਕੋਈ ਘੰਟਾ ਸਵਾ ਘੰਟਾ ਉਹ ਬੈਠੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਖੜਾ ਰਿਹਾ।

ਘੰਟੇ ਸਵਾ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਆਏ। ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ, ਜਦ ਫ਼ਕੀਰ ਮੇਰੇ ਲਾਗਿਉਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਗਿਆ, ਬੜੀ ਕਚਿਆਣ ਆਈ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਵੀ ਵੇਖ ਲਈ।

ਉਸਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਇਹ ਫ਼ਕੀਰ ਬੜਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਕੁਝ ਲੱਭਾ!"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬਾ ਜੀ, ਤੁਸਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾਈ ਰੱਖਿਆ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਚਿਆਣ ਨਹੀਂ ਆਈ ?" ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਗਾਹਕ ਸਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਨਾਲੇ ਬੇਟਾ ਯਾਦ ਰੱਖੀਂ ਧੁੱਪ ਭਾਵੇਂ ਚਿੱਕੜ 'ਤੇ ਵੀ ਪਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।"

(1963)

ਇਕ ਪੈਸਾ ਦਰਸ਼ਨ ਭੇਟ

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਅਠਾਨੀ ਦਾ ਭੰਨ-ਘੜ ਪੈਸੇ ਟੱਕੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਮੰਗਤਾ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ, ਇਕ ਪੈਸਾ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਪਾਹਜ ਹੋਵੇ, ਲੰਗੜਾ, ਲੂਲਾ ਜਾਂ ਰੋਗੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਟਕਾ ਦੇ ਦਿੰਦੇ।

ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਭਲਾ ਕਿਸੇ ਅਪਾਹਜ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪੈਸਾ-ਟਕਾ ਦਾਨ ਦੇ ਦਿਓ ਤਾਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਮੰਗਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਪੈਸਾ ਦੇ ਦਿਓ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਵਿਹਲੜ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਕਿ ਮੰਗੀ ਜਾਓ, ਪੈਸੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ।

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਬੇਟਾ ਜਿਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਉਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ।''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਦੋ ਆਪੋ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਸਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ?''

ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਜਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਵੇ!''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਜ਼ਰਾ ਸਮਝਾਓ।''

ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਬੜੇ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ''ਬੇਟਾ ਤੇਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਮਾਜਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬੰਦੇ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਕਰੇ ਤੇ ਉਪਜੀਵਕਾ ਕਮਾਏ। ਪਰ ਜੋ ਸਿਹਤ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਹਲੜ ਹੋ ਬਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਲੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਦਾਨ ਲੈਣ ਦਾ ਹੱਕ ਕੇ

ਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈ ਜੋ ਘਾਲਨਾ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੋ ਘਾਲਨਾ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਹਨ ਉਹ ਕਮਾਈ ਕਰ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਲੋਕ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਘਾਲਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ਿਆ ਹੈ; ਤੇ ਫਿਰ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦਾਨ ਦੇਣਾ :

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ।
ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ। (ਪੰ : 1245)

ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਹਲੜਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਪਰ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਮੰਗਤਾ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਅੱਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਝੁਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਅੱਡ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੰਗ ਵੀ ਰਿਹੈ ਆਪਣੇ ('ਭਗਵਾਨ' ਦੇ) ਨਾਮ 'ਤੇ। ਮੇਰੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਉਸਨੂੰ ਖ਼ੈਰ ਪਾਏ ਬਿਨਾਂ ਲੰਘ ਜਾਣ ਦੇਣ ਦੀ। ਦਿੰਦਾ ਮੈਂ ਇਕੋ ਪੈਸਾ ਹੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਦਿੰਦਾ ਵੀ ਹਾਂ ਕਿ ਐਵੇਂ ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਦਿੱਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਦੂਜਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰੇਕ ਵਿਚ, ਆਲਸੀ ਮੰਗਤੇ ਵਿਚ ਵੀ, ਆਪਣੇ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਮੈਂ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਪੈਸਾ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਭੇਟ ਵਜੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।"

(1954)

ਮੇਰੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਨਾ ਲਮਕਾਓ

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਰਜਿਸਟ੍ਰਾਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਡਾ: ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਹਾਊਸ ਫ਼ਿਜ਼ੀਸ਼ਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਕੋਈ ਸੱਤਰ-ਬਹੱਤਰ ਸਾਲ ਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਰੋਗ ਕਾਰਣ ਸਾਡੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਚਿੱਟੇ ਕੋਸ਼ੇ ਜੋ ਅੱਠ-ਦੱਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੀ ਮਿਲੀਮੀਟਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਕਰ ਕੱਚੇ-ਪਿੱਲੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਉਂ ਜਾਣੋਂ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਟੇ ਕੋਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕੈਂਸਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਲਾਲ ਕੋਸ਼ੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਕਸੀਜਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ। ਰੰਗ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਲਾਲਗੀ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਇਲਾਜ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਨਰੋਏ ਬੰਦੇ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਅਜਿਹੇ ਬੀਮਾਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਸੋ ਅਸਾਂ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਦੋ ਬੋਤਲਾਂ ਖ਼ੂਨ ਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਦਾਰ ਨੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਫਿਰ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਿਨ ਪਹਿਲੀ ਬੋਤਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਤੋਂ ਲਹੂ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵਾਰਡ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਾ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗੇ, ''ਡਾਕਟਰ ਜੀ, ਕੀ ਫਿਰ ਤੋਂ ਖ਼ੂਨ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ? ਅਜੇ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇਰੇ ਹਫ਼ਤੇ ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਸਾ ਜੇ।''

''ਤੁਹਾਡੀ ਬੀਮਾਰੀ ਐਸੀ ਹੈ ਕਿ ਲਹੂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਪਤਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦੈ, ਸੋ ਸਾਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਖ਼ੂਨ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਪਿਆ ਕਰੇਗਾ।''

"ਡਾਕਟਰ ਜੀ, ਕਿਤਨੀ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ੂਨ ਚੜ੍ਹਾਓਗੇ ?"

"ਜਿਤਨੀ ਵਾਰ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਰਹੇਗੀ।"

"ਪਿਆਰਿਓ ! ਮੈਂ 72 ਸਾਲ ਜੀ ਲਿਐ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾਂ। ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੇ, ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੇ। ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਇਨਸ਼ੋਰੈਂਸ ਕਰਵਾ ਛੱਡੀ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਖੁਣੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਥੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਬੱਚੇ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਜੇ ਮੇਰਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਐ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਨੂੰ ਲਮਕਾਊ ਨਾ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਖ਼ੂਨ ਨਾ ਚਾੜ੍ਹੋ, ਸਾਰਾ ਜ਼ਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸਾਂਭ ਰਖੋ ਜਿਸ ਦੀ ਆਯੂ ਇਕ ਦੋ ਬੋਤਲਾਂ ਨਾਲ ਵੱਧ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਜਿਸ ਦਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਣਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਦਰਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਖ਼ੂਨ ਨਾ ਚਾੜ੍ਹੋ। ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੇ ਕਲ੍ਹ ਵੀ ਖੇਹ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਹੁੰਦੈ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਣ ਦਿਉ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਘਰ ਛੇਤੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗਾ।"

ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਜਲਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਖ਼ੂਨ ਨਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ।

(1954)

ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ

ਸੋਚ ਜੀ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਸੰਤ ਪੰਡਿਤ ਨਿਸ਼ਚਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਨੌਂ ਵਜੇ ਸਵੇਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੁਕਰੱਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਸੋਚ ਜੀ ਕੁਝ ਪਛੜ ਗਏ। ਮੈਂ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘‘ਨਾਸ਼ਤਾ ਨ ਸਹੀ, ਲੰਗਰ ਵਿਚੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮੁਖ ਲਗਾ ਲਓ, ਓਨੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਸੋਚ ਹੋਰੀਂ ਵੀ ਆ ਜਾਣਗੇ।’’ ਸੋ ਮੈਂ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਲਕੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਅਸੀਂ ਪਉੜੀਆਂ ਉਤਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਹੇਠੋਂ ਉਸ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਲੜਕੀ ਸਿਰ ’ਤੇ ਤਰਾਮੀ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਝਾੜੂ ਪਕੜੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਕਦਮ ਛੋੜ ਕੇ ਸੋਚ ਜੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਸ ਬਾਲਕੇ ਨੇ ਜਦ ਉਸ ਸਫ਼ਾਈ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੂੰ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਭੜਕ ਪਿਆ, ‘‘ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਨ ਲਗੀਏ, ਇਹ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਮਿਲਦੀ ਏ। ਪਿਛਾਂਹ ਹੱਟ, ਸਾਨੂੰ ਉਤਰਨ ਦੇ।’’

ਕੁੜੀ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਪਰਤ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸੋਚ ਜੀ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਠਠੰਬਰ ਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਰੁਕ ਗਈ ਤੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਖਲੋ ਗਈ।

ਸੋਚ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘‘ਬੱਚੀ, ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨ ਮਨਾਈਂ।’’ ਉਹ ਬੋਲੀ, ‘‘ਅਸਾਂ ਕੀ ਬੁਰਾ ਮਨਾਉਣੈ ਬਾਬਾ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਰੱਬ ਦੇ ਜੀਅ ਥੋੜੇ ਹੀ ਹਾਂ।’’ ਸੋਚ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ

ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ, ਤੇ ਬੋਲੇ, ''ਬੱਚੀਏ, ਤੂੰ ਇਹ ਕੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ! ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਮਿਲਦੀ ਏ। ਫਿਰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੀ ਏਂ, ਜੋ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਜੀ ਕਰਦੈ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਹੱਥ ਚੁੰਮ ਲਵਾਂ।''

ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬਾਲਕੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੰਝੂ ਸਨ- ਪਛਤਾਵੇ ਦੇ।

(1955)

ਤਸਹੀਹ

ਕੋਇਟਾ ਸ਼ਹਿਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸੀ। ਇਕ ਗੱਲ ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਕਈ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ। ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਜਗਤ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਭੌਰ, ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ ਚਾਤਰ ਚੰਗੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਕਵੀ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਸਾਰੀ ਕੰਠ ਸੀ। ਆਪ ਵੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਛੰਦ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਕੋਇਟੇ, ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਇਕ ਕਵੀ ਸਭਾ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਆਯੋਜਤ ਕਰਨੇ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸਾਂ।

ਉਦੋਂ ਕਵੀ ਸਭਾ ਨੇ ਇਕ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਲਈ ਤਰ੍ਹਾ ਮਿਸਰਾ ਸੀ, "ਤਕਦੀਰ ਨ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਹੱਟਦੀ ਵੇ।" ਆਲਮ ਹੋਰਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਸਹੀਹ ਕੀਤੀ।

ਮੇਰੀ ਕੱਚੀ-ਪਿੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀ। ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਅਜੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੁਣਾਉਣ ਜੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।" ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗੇ ਅਮਕੀ ਤੁਕ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਵੱਧ ਗਿਐ - ਵਿਚੋਂ ਅਮਕਾ ਸ਼ਬਦ ਘਟਾ ਦਿਓ, ਵਜ਼ਨ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਮਫ਼ਹੂਮ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗਾ। ਕਈ ਥਾਂ ਤੇ ਕਾਫੀਏ ਬਦਲਣ ਲਈ ਵੀ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ। ਨਾਲੇ ਕਿਹਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ੇਅਰ (ਮਤਲਾ) ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ (ਮਕਤਾ) ਬੜੇ ਜਾਜ਼ਬ ਹੋਣ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। "ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜੇ ਸੋਧ ਸਕੋ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਰਹੇਗਾ।"

ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਦੁਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਜਤਨ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਿਆ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਲਿਖੀ ਜਾਵਾਂ ਆਲਮ ਜੀ ਦੀ ਤਸਹੀਹ ਦੀ ਕਦਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਹੋਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਰਾਏ ਸਦਕਾ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਸਚ ਮੁੱਚ ਲਿਸ਼ਕ ਪਈ ਸੀ।

ਜਦ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਆਉਣ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਕ ਨਵਾਂ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਵੱਸੀ। ਕੁਝ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਦੋ ਦੋ ਰੁਪਏ ਦੇ ਨੋਟ ਵੀ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਭੇਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ ਆਪ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਰੋਜ਼ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਾਂਸੂ ਛੁਲਕ ਆਏ। ਮੈਂ ਸਟੇਜ ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, ''ਜੇ ਆਲਮ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਤਸਹੀਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਂਦੀ ਤਾਂ ਇਥੇ ਸੁਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਨਾਮ ਜੋ ਸੁਹਿਰਦ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਇਸਦੇ ਅਸਲ ਹੱਕਦਾਰ ਆਲਮ ਸਾਹਿਬ ਹਨ; ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜੀਬ ਉਲਝਨ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਛੂਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤੱਗਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।'' ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਆਲਮ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨ ਛੂਹ ਲਏ।

ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ। ਦੇਸ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਓਦੋਂ ਤਕ ਮੇਰੀ ਪਲੇਠੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ 'ਅਸਲੇ ਤੇ ਉਹਲੇ' ਛਪ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਘਰ ਬੈਠਾ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਕੀ ਵੇਖਾਂ ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ ਹੋਰੀਂ ਕਿਤਿਓਂ ਆ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗੇ, ''ਤੁਸਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਦਿਲ ਬਾਗ ਬਾਗ ਹੋ ਗਿਐ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀਤੀ ਤਸਹੀਹ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ।'' ਆਲਮ ਹੋਰਾਂ ਮੈਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। (1956)

ਆਪਾਤ ਲਈ ਤਿਆਰੀ

ਡਾ: ਮੂਰਤੀ ਰਾਓ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਸੰਸਥਾਨ ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਚ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਤਸ਼ਖ਼ੀਸ ਕਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਯੋਗਤਾ ਸੀ। ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਰੋਗ ਦੀ ਵੀ ਉਹ ਸਹਜ ਹੀ ਤਸ਼ਖ਼ੀਸ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਇਕ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਆਪਣੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੈਸੂਰ ਚਲੇਂਗਾ ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜੀ ਮੈਸੂਰ ਕੀ ਹੈ ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਉਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਬੀਮਾਰ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਣ ਜਾਣੈ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਮੈਂ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨੈ ?" "ਤੇਰੀ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਪੁੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਲਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰ ਵਿਚ ਨਾਲ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬੰਗਲੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਸੂਰ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਏ। ਕੋਲ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਅਠਤਾਲੀ ਬੋਤਲਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੀਵਾਲਵਰ ਪਕੜਿਆ ਹੋਇਐ ਤੇ ਕਹਿ ਰਿਹੈ 'ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਜੇ ਕੋਈ ਅੰਦਰ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਉਡਾ ਦਿਆਂਗਾ। ਮੈਂ ਜਿਤਨੀ ਜੀ ਕਰੇਗਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਆਂਗਾ। ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਮ ਰਾਜ ਪਾਸ ਤੁਰਤ ਅੱਪੜਨਾ ਹੋਵੇ ਉਹੀ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੈ।' ਡਾ: ਨੇਕੀ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਕਹਿਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਜੇਕਰ

ਤੁਸਾਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮਰਨੋ ਡਰ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਗ਼ਲਤ ਸੋਚਿਆ। ਜਿਸ ਧਰਮ ਦਾ ਮੈਂ ਸਦੱਸ ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਐ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਮੈਂ ਅਵੱਸ਼ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।''

ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਡਾ: ਮੂਰਤੀ ਰਾਓ ਇਕਦਮ ਠਨੰਬਰ ਗਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੇਰਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਮਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੁ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛੇਂ ਇਸ ਦਾ ਮੈਂ ਕੀ ਹੱਲ ਸੋਚਿਆ ਏ।''... ਫਿਰ ਆਪੇ ਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਇਹ ਦਰੀ ਜੋ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਂ ਨਾਲ ਲਿਆਇਆ ਹਾਂ, ਇਹ ਸਾਡਾ ਸੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਜਣੇ, ਇਕ, ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ, ਪਕੜ ਕੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਤਾਣ ਦੇਣਗੇ। ਤਦ ਮੈਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖਲੋ ਕੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਵਾਂਗਾ। ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦੇਵੇਗਾ, ਜਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰੀਵਾਲਵਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇਗਾ। ਜੇ ਬਾਹਰ ਆਵੇਗਾ ਤਦ ਦਰੀ ਪਕੜੀ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਰੀਵਾਲਵਰ ਸਮੇ ਤ ਉਸਨੂੰ ਦਰੀ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਲੈਣਗੇ।''

ਮੈਨੂੰ ਡਾ: ਮੂਰਤੀ ਰਾਓ ਦੇ ਦੱਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਡਾ: ਨੇਕੀ ਸਾਡੀ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਹੁਤ ਥਾਈਂ ਆਪਣੀ ਸੋਝੀ ਦਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।''

ਏਨੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਹਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਥੇ ਰੀਹਰਸਲ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਦਰੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਤਾਣ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਤਦ ਡਾ: ਮੂਰਤੀ ਰਾਓ ਨੇ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਅੰਦਰੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, ''ਕੌਣ ਹੈ ?'' ''ਮੈਂ ਡਾ: ਮੂਰਤੀ ਰਾਓ ਤੇਰਾ ਹਾਲ ਚਾਲ ਪੁੱਛਣ ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਆਇਆਂ।''

''ਅੰਦਰ ਆ ਡਾਕਟਰ''

''ਪਰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਸਾਦਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੋ ਕੋਈ ਅੰਦਰ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿਆਂਗਾ।''

''ਪਰ ਇਹ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕਿਹਾ ? ਡਾ: ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਰੱਬ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਤੂੰ ਨਿਝੱਕ ਅੰਦਰ ਆ ਜਾ।''

ਅਸਾਂ ਦਰੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਸਨ ਕੁਝ

ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੁਝ ਖ਼ਾਲੀ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਚੋਵ੍ਹੀ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਪੀਂਦਾ ਹੀ ਰਿਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਟੇਬਲ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਿਵਾਲਵਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਡਾ: ਮੂਰਤੀ ਰਾਓ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੰਗਲੌਰ ਲਿਜਾਣ ਆਇਆਂ।"

"ਜਿਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਆਏ ਲੈ ਚਲ ਡਾਕਟਰ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਬੜਾ ਅਵਾਜ਼ਾਰ ਹੋ ਗਿਆਂ।" ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਬਿਠਾ ਕੇ ਡਾ: ਮੂਰਤੀ ਰਾਓ ਆਪ ਕਾਰ ਚਲਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਬੰਗਲੌਰ ਲੈ ਆਏ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਰਸਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਦੇ ਕੇ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪੀਣ ਲੈ ਗਏ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਡਾ: ਨੇਕੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਸੌਖ ਹੋਇਆ। ਉਂਜ ਤੂੰ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੋਣੈ ਕਿ ਤਿਆਰੀ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਆਪਾਤ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੋਚ ਕੇ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ। ਲੋੜ ਪਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈਏ, ਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰੀਏ।"

(1956)

ਇਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਆਵੇਗਾ

ਜਦ ਮੈਂ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਲਈ ਬੰਗਲੌਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਸਾਡੇ ਸੰਸਥਾਨ ਦੇ ਮੁਖ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਡਾ: ਗੋਵਿੰਦਸ੍ਵਾਮੀ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਉਚਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ; ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਸਰਬੋਤਮ ਤਾਂ ਸਨ ਹੀ। ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕਤ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਮਰੀਜ਼ ਵੀ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਨਚੇਤ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਵਟਾ ਸਕਦਾ ਏਂ ?'' ਅੰਨ੍ਹਾ ਕੀ ਮੰਗੇ, ਦੋ ਅੱਖਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਰਤ 'ਹਾਂ' ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਨਾਲੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੁਰਬ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਜੋ ਔਖੇ-ਔਖੇ ਮਰੀਜ਼ ਆਉਣੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦੇ ਗੁਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਸੋ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਨਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਮਲੂਮ ਕਰਨਾ। ਫਿਰ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸ਼ਖੀਸ ਕਰਨੀ। ਫਿਰ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾ ਦੱਸਣਾ। ਕਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੀ ਕੀਤੀ ਤਸ਼ਖੀਸ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰ ਦੇਣੀ, ਤੇ ਕਦੇ ਕਹਿਣਾ ''ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਜੋ ਤੂੰ ਕੱਢਿਆ ਏ, ਮੈਨੂੰ ਜਚਿਆ ਨਹੀਂ।'' ਫਿਰ ਦਲੀਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਸ਼ਖੀਸ ਵਲੋਂ ਕਾਇਲ ਕਰਨਾ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਟੈਸਟ ਆਦਿ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਤਸ਼ਖੀਸ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਸਕੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਤੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੋਣਾ ਏਂ, ਇਕੋ ਤਸ਼ਖੀਸ ਵਾਲੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਉਲਝਨਾਂ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਤਸ਼ਖੀਸ 'ਤੇ ਨਾ ਰੁਕੀਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦਾ ਵੀ ਜਤਨ ਕਰੀਏ। ਇਹ ਮਰੀਜ਼ ਜੋ ਤੂੰ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਤਸ਼ਖੀਸ ਤੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ

ਕੇਵਲ ਦਵਾਈ ਦੇਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੋਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਚਿਰੋਕੇ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਕ ਭੈਣ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਸਣੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਗਵਾਂਢੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਲੈ ਆਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੁਵਾਂਢੀਆਂ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਾਡੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਲਈਏ। ਪਰ ਕੋਈ ਬਿਸਤਰਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵੀ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇਵੀਏ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਫਿਰ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਵੀ ਲਈਏ ਤਾਂ ਕਿਤਨੀ ਦੇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਰੱਖਾਂਗੇ ? ਫਿਰ ਜੇ ਛੁੱਟੀ ਦਿਆਂਗੇ ਤਾਂ ਕਿੱਥੇ ਭੇਜਾਂਗੇ ? ਇਸ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਕਿਤਨੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ? ਜੇ ਪੂਰਾ ਠੀਕ ਹੋ ਵੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕੀ ਕਰੇਗਾ ? ਕੰਮ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇਗਾ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਜੇਕਰ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕੰਮ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ? ਜੇਕਰ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਉਪਜੀਵਿਕਾ ਦਾ ਕੀ ਸਾਧਨ ਹੋਵੇਗਾ ? ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਕੇਵਲ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਆਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪੂਰੀ ਠੀਕ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ, ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ?..." ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਚੇਤ ਕਰਦੇ ਗਏ।

ਉਸ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਲਤੂ ਬਿਸਤਰਾ ਲਗਵਾ ਕੇ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮਸਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਸੌਂ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਸ ਮਰੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਸੰਭਵ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਡਾ: ਨੇਕੀ, ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਤੂੰ ਰਾਤੀਂ ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ।" ਜਦ ਮੈਂ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਗੁਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਜਿਤਨਾ ਉਚਾ ਅੱਪੜਨਾ

ਚਾਹੇ ਅੱਪੜ ਸਕਦਾ ਹੈ।'' ਫਿਰ ਰਤਾ ਕੁ ਚੁੱਪ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਮਰੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਬਦਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਕਲ੍ਹ ਦਾਖ਼ਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਰਾਤ ਉਸਨੂੰ ਉਲਟੀ ਆਈ ਤੇ ਉਲਟੀ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਨਲੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਛਾਤੀ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਾਤਕਾਲੀਨ ਯੂਨਿਟ ਵਿਚ ਇਲਾਜ ਅਧੀਨ ਹੈ।''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਂ ਜੋ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਉਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਾ ਆਇਆ।''

ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਤੇ ਬੋਲੇ, ''ਭੋਲਿਆ ਇਹ ਤੂੰ ਕੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤੈ ? ਜੋ ਤੂੰ ਰਾਤ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਆਵੇਗਾ।''

(1957)

ਇਕ ਸਹਿਜ ਚੁੰਮਣ

ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਚ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਥੇ ਇਕ ਜਰਮਨ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਨ : ਡਾ: ਹੋਇਨਿਗ। ਉਚਾ-ਲੰਮਾ ਕੱਦ, ਸੁਨੱਖੇ ਨਕਸ਼, ਸ਼ਰਬਤੀ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਸਨ; ਪਰ ਸ਼ਕਲ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸੁੰਦਰ ਅਕਲ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਅਸੀਂ ਦਸ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਜਣੇ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਤੀਹ-ਬੱਤੀ ਸਾਲ ਦੀ ਔਰਤ ਸੀ।

ਇਕਾ-ਇਕ ਉਹ ਉਠੀ ਤੇ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮ ਲਿਆ। ਉਹ ਠਠੰਬਰ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਏ ਕੀ ਕਰੇ।

ਡਾ: ਹੋਇਨਿਗ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇਵੇਂ ਵਾਪਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੋਗੇ ?" ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਲਗਾ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਾਂਗ ਅਚੰਭਿਤ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ ਜਾਂ ਠਠੰਬਰ ਜਾਵਾਂਗੇ।

ਡਾ: ਹੋਇਨਿਗ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਤੁਸੀਂ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ ਬਣਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਰ ਸਹਜ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਰੀਜ਼ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਸੰਤੁਲਨ ਤਾਂ ਹਰ ਸੂਰਤ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੇਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੁੜ ਸੋਚੋ ਤੇ ਦੱਸੋ ਐਸੀ ਗੱਲ ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰੋਗੇ ?" ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਅੱਗੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਸਾਂ। ਤਦ ਉਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਜੇਕਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਕਹਾਂਗਾ, "ਤੁਹਾਡਾ ਬੜਾ ਧੰਨਵਾਦ, ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਿਵਾਜਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸਾਂ ਇਉਂ ਕਿਸ ਕਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ?"

ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਲ ਉਹਨਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਇਹੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ। ਉਹ ਫਿਰ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅਸਮਰਥਾ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਤੁਸਾਂ ਮੇਰੇ ਸੰਗੀ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਏਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਚੁੰਮਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਵਿਚਾਰਾ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਥਾਂ ਕੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤੁਸਾਂ ਇਹ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ?"

"ਮੈਂ ਕੋਈ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਵੱਡੇ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕੇਸ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਤਨਾ ਠੀਕ ਤੇ ਸੱਚਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦੇਣ ਹਿਤ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਮੁਖ ਚੁੰਮ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ ਦੀ ਇਤਨੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਿਤਨੀ ਇਸ ਇਕ ਚੁੰਮਣ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਖਿਮਾ ਕਰ ਦਿਓ।"

ਡਾ: ਹੋਇਨਿਗ ਸਮੇਤ ਅਸਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ।

(1957)

ਟੇਢੀ ਖੀਰ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਦ ਮੈਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਬਾਣੀ, ਫਬਤ, ਨੂਰਾਨੀ ਚਿਹਰੇ, ਚਿੱਟੇ ਲੰਮੇ ਦਾਹੜੇ, ਤੇ ਦੁੱਧ ਚਿੱਟੇ ਪਹਿਰਨ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰਬ 'ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣ ਆਏ ਸਨ। ਜਦ ਉਹ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰ ਵਾਕ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਸਹਿਜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਠਰ੍ਹੰਮੇਦਾਰ ਲਹਿਜਾ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਮੰਤ੍ਰ-ਮੁਗਧ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਡੰਗਿਆ ਈ ਗਿਆ।

ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪਤਾ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸਬੱਬ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਦ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਰਹਿਣ ਲਈ ਘਰ ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਕ ਘਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਸੋ ਸਾਡੀ ਰਾਸ ਰਲ ਗਈ।

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਤਦ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਸੋ ਉਹ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਵੇਲੇ ਘਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਦ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਪਰਤਣਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਣਾ ਤੇ ਅਸਾਂ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਇਕੱਠਿਆਂ ਬਹਿ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੇ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਅੰਤਰ ਸੋਝੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਰਤਾਰਥ ਕਰਨਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਤੁਕ ਆ ਗਈ :

ਜਿਸਹਿ ਜਗਾਇ ਪੀਆਵੈ ਇਹੁ ਰਸੁ
ਅਕਥ ਕਥਾ ਤਿਨਿ ਜਾਨੀ। (ਪੰ : 13)

ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਲਿਆ, 'ਅਕਥ ਕਥਾ' ਕਿਵੇਂ ਜਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ

ਹੈ ਹੀ ਅਕੱਥ।'' ਆਖਣ ਲੱਗੇ, ''ਇੱਥੇ, ਕਿਸੇ ਰਸ ਦੀ ਬਾਤ ਹੈ। ਰੱਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਸਤ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੱਸ ਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਟੇਢੀ ਖੀਰ ਦੀ ਗੱਲ ਤੁਸਾਂ ਸੁਣੀ ਹੋਣੀ ਹੈ....''

ਮੈਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹਾ, ''ਇਹ ਇਕ ਅਖਾਣ ਹੈ।'' ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਹਰ ਅਖਾਣ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਕਹਾਣੀ ਤਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਨਹੀਂ ਜੀ।'' ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਲਉ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣੋ ! ਇਕ ਆਦਮੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਖੀਰ ਖਾਓਗੇ ?' ਉਸ ਨੂੰ ਖੀਰ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਖੀਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ?' ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, 'ਚਿੱਟੀ ਹੁੰਦੀ ਏ।' ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਚਿੱਟੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਚਿੱਟਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਏ ?' ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਬਗਲੇ ਵਰਗਾ।' ਤਦ ਅੰਨ੍ਹੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਬਗਲਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ?' ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਤੇ ਹੱਥ ਮੋੜ ਕੇ ਬਗਲੇ ਵਰਗੇ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ।' ਤਦ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਟੇਢਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਐਸੀ ਟੇਢੀ ਖੀਰ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦਾ।' ਸੋ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਖੀਰ ਵੀ ਟੇਢੀ ਖੀਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਸਮਝਾ ਹੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਆਦ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਰਸਨਾ ਵਿਚ ਮਿੱਠਾ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾ ਸਕਦੇ ਕਿ ਮਿੱਠਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਲੇ ਕਹੋ ਇਹ ਸ਼ਹਿਦ ਦਾ, ਮਿਸਰੀ ਦਾ, ਗੁੜ ਦਾ ਸੁਆਦ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਮਿੱਠਾ ਚਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੱਸ ਕੇ ਵੀ ਮਿੱਠੇ ਦਾ ਸੁਆਦ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਨ, ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਸੁਆਦਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਉਹ ਰਸ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ,

> ਇਹ ਰਸ ਛਾਡੇ ਉਹ ਰਸੁ ਆਵਾ।
> ਉਹ ਰਸੁ ਪੀਆ ਇਹ ਰਸੁ ਨਹੀ ਭਾਵਾ। (ਪੰ : 342)

ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੱਸ ਦੀ ਬਾਤ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਰਸਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠੇ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਰੱਸ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ

ਲੋਕ ਜੋ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਰਸਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੱਸ ਵਲੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਮਾਇਆਵੀ ਰਸ ਤਿਆਗੋ ਤਾਂ ਦੈਵੀ ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਤਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਰੀ ਆਪ ਮਾਇਆਵੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚੋਂ ਜਗਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਰੱਸ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਅਕਥ ਕਥਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।''

ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਤਨੀ ਕਠਨ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਸੁਖੈਨਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਾ ਸਕਣਾ ਕਿਸੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਚਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਰਤਾਰਥ ਕਰਿਆ ਕਰੋ, ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਅੰਧੁਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਟੇਕ ਮਿਲ ਜਾਵੇ।''

ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਜਿਹੜਾ ਵੇਖਣ ਦਾ ਅਭਿਲਾਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਰੱਬ ਆਪ ਉਸ ਦਾ ਤੀਜਾ ਨੇਤਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਕਰੋ ਤੇ ਉਸ ਪਲ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਰ ਪਕੇਰੀ ਕਰੀ ਜਾਓ।''

ਮੈਨੂੰ ਲਗਿਆ, ''ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਤਾਂ ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੋਲਦਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।''

(1959)

ਨਿੰਦਾ ਭਲੀ ਕਿਸੇ ਕੀ ਨਾਹੀ

ਬਟਾਲੇ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਇਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਸੀ। ਉਥੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਬ ਆਦਿ ਸਿਰਕੱਢ ਸਿਖ ਵਿਦਵਾਨ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਤਦ ਇਕ ਸੱਜਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ ਉਥੇ ਆਇਆ ਤੇ ਖ਼ਾਲੀ ਪਈ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਗੁਰਮੁਖੋ ਨਿੰਦਿਆ ਛੋੜੋ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਕਰੋ।" ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ! ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ? ਜੇ ਅਸੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋਖ ਨਹੀਂ ਦੱਸਾਂਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਠੀਕ ਕਿਵੇਂ ਹੋਣਗੇ ?" ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਇਕ ਉਂਗਲੀ ਉਠਾਈਏ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਉੱਠ ਖਲੋਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਪਰ ਉਹ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਕਦੋਂ ਹਟਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ? ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਤੁਸਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਣਾ ਏ, ਜਥੇਦਾਰ.....ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤਰ ਪਤਿਤ ਹੋ ਗਿਐ।" ਤਦ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੇ, "ਗੁਰਮੁਖੋ, ਪਤਿਤ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕੇਸ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਲਏ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬੱਜਰ ਕੁਰਹਿਤ ਕਰੇ। ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਤੁਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਕੀ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸੀ ?"

"ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।"

ਤਦ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਥਾਪੜਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਲਿਆ ਕਰੋ, ਫਿਰ ਵੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰੋ!" ਪਰ ਨਿੰਦਿਆ ਰੱਬ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕੁਰਹਿਤ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰੋ।" (1960)

ਸੁੰਦਰ ਜੀ

ਸੁਖਵੰਤ ਬੀਬੀ ਦੇ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਨ; ਨਾਮ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਸੁੰਦਰ ਸੁਨੱਖਾ ਸਰੀਰ, ਭਰਵਾਂ ਚਿਹਰਾ, ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਦਾਹੜਾ, ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਦਸਤਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਦਿਲਖਿਚਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਬੋਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਦ ਵੀ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸੁੰਦਰ ਜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ। ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੁਧਿਆਨੇ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਦ ਵੀ ਮਿਲਣ, ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਕਰਨ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਸੋਚਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਈਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ 'ਸੁੰਦਰ ਜੀ' ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਰੱਜਦੇ ਨਹੀਂ। 'ਉਹ ਸਚ ਮੁਚ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਹੋਣੇ ਹਨ !' ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖ ਆਈਏ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੇਰਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਕੰਵਰਜੀਤ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਪਿੱਛੇ ਲੁਧਿਆਨੇ ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ। ਕੰਵਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਲੁਧਿਆਨੇ ਆਏ ਹੋਏ ਹਾਂ, 'ਸੁੰਦਰ ਜੀ' ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲ ਆਈਏ।'' ਸੋ ਅਸੀਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਪਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਬੂਹਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਇਕ ਮੋਟੀ ਜਿਹੀ ਔਰਤ, ਜਿਸ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਾਂਵਲਾ ਰੰਗ ਸੀ, ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗ ਸਨ, ਗਰਦਨ ਨਦਾਰਦ ਵਰਗੀ ਸੀ, ਬਾਹਰ ਝਾਕੀ। ਅਸਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਕਿਹਾ, ''ਅਸੀਂ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਹਾਂ।'' ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਆਓ ਨਾ ਤੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।'' ਤੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਅੰਦਰ ਤੁਰ ਪਈ। ਮੈਂ ਤੇ ਕੰਵਰ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋਈਏ, 'ਕਿ ਇਸੇ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆਏ ਹਾਂ।'

ਪਰ ਜਦ ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਘਰ ਇਤਨੇ ਸਲੀਕੇ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ

ਨਾਲ ਸਾਂਭਿਆ ਸਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਠਾਇਆ, ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਪੁੱਛੀ, ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਬੜੀ ਵਾਰ ਸੁਣਿਆ ਏ, ਅੱਜ ਤੁਸਾਂ ਸਾਡੇ ਚਰਨ ਪਾਏ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੁਭਾਗ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ।''

ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਖ਼ਾਤਰਦਾਰੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਚੇਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਿਆਰ ਭਾਵਨਾ ਰੱਜ ਕੇ ਸੀ। ਆਵਾਜ਼ ਉਸਦੀ ਵਿਚ ਦਿਲਖਿਚਵੀਂ ਲੋਚ, ਬੋਲ ਉਸਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਗੁੱਝੇ ਹੋਏ। 'ਜੀ ਜੀ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵਾਕ ਵੀ ਨ ਨਿਕਲੇ। ਦਸਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗਰਵੀਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਅੱਧਾ ਕੁ ਘੰਟਾ ਉਸ ਪਾਸ ਰੁਕ ਕੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇ ਕੰਵਰ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲ ਉਠੇ, ''ਇਹ ਤਾਂ ਸਚ ਮੁੱਚ 'ਸੁੰਦਰ ਜੀ' ਹੈ।''

(1960)

ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਸਮਝ

ਇਕ ਘਟਨਾ ਮੇਰੀ ਇਕ ਮਰੀਜ਼ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੱਜੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਚੈਰੀ ਦੇ ਦਾਣੇ ਜਿੱਡੀ ਗਿਲਟੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ। ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਪਾਸ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੁਆਇਨੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਿਹਾ, ਗਿਲਟੀ ਤਾਂ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਹੈ ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਮੋਗ੍ਰਾਮ (ਛਾਤੀ ਦੀ ਖਾਸ ਐਕਸਰੇ) ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਇਹ ਕੈਂਸਰ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਕੈਂਸਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਮੁਟਿਆਰ ਗ਼ੱਸ਼ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰੇ, ਹੋਸ਼ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਕੈਂਸਰ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੈਂਸਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕਈ ਸਾਲ ਲਿਲਕੜੀਆਂ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਮਰੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਸਟ-ਘਿਸਟ ਕੇ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ।"

ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕੈਂਸਰ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਾਧਾਰਨ ਕੋਈ ਗਿਲਟੀ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਮੋਗ੍ਰਾਮ ਤਾਂ ਕਰਾਓ।" ਮੈਮੋਗ੍ਰਾਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਨਤੀਜਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਡਾ. ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਇਓਪਸੀ (ਗਿਲਟੀ ਚੋਂ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਟੁਕੜਾ ਕਢਵਾਉਣ) ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

ਤਦ ਤੋਂ ਉਹ ਮਰੀਜ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰਵਾਲੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਇਹ ਕੈਂਸਰ ਨਾ ਨਿਕਲੇ। ਬਾਇਓਪਸੀ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਤੇ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਤੇ ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ ਦੋਏ ਵੇਲੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਿਆ ਕਰਨ।

ਬਾਇਓਪਸੀ ਹੋਈ ਤੇ ਕੈਂਸਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਉਸ ਮਰੀਜ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਾਯੂਸੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਮਰੀਜ਼ਾ ਬੜੇ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਤਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਤਨੇ ਬੰਦੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਕੈਸਾ ਰੱਬ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਣੀ?

ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਉੱਡ ਗਈ ਸੀ। ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਚਿੰਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਭੁੱਖ ਖ਼ਤਮ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਭਾਰ ਕੋਈ ਚਾਰ ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਟੀਕਾ ਲਗਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ ਤਣਾਉ ਘਟੇ। ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਦ ਉਹ ਆਪੇ ਬੋਲੀ, 'ਡਾਕਟਰ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਉਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ? ਡਾਕਟਰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, 'ਰੱਬ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ' - ਸੁਆਹ ਭਲੀ ਕੀਤੀ ਸੂ ?''

ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਬੇਟੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਉਲਝਨ ਵਿਚ ਫਸੀ ਲਗਦੀ ਹੈਂ। ਕੈਂਸਰ ਨਾਲ ਘੱਟ, ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ।''

ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਬਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੇ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਮੁਟਿਆਰ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਕਰਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਇਹ ਬੜੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਾ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਇਹ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਜੋ ਗਿਲਟੀ ਨਿਕਲ ਆਈ ਹੈ ਉਹ ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਟੈਸਟਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਹੀ ਨਿਕਲ ਆਈ ਹੈ।''

ਬਾਬਾ ਜੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਏ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਹੋ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਅਰਦਾਸ ਕੋਈ ਹੱਕ ਮੰਗਣਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੋ ਖ਼ੈਰ ਪੈਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹੱਕ ਸਮਝ ਕੇ ਮੰਗਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਸਾਡਾ ਹੱਕ ਹੈ ਕੀ?'' ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਮੁਟਿਆਰ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਭਗਵਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦੇ। ਉਸਦੀ ਰੱਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਮੰਗੀਂ ਕੁਝ ਨਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਟੋਰੇ ਟੁਰੀ ਚਲੀਂ।''

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਚਲੇ ਗਏ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਗਏ, ''ਤੁਹਾਨੂੰ ਫਿਰ ਆ ਕੇ ਮਿਲਾਂਗਾ।'' ਉਹ ਮੁਟਿਆਰ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ, ''ਇਹ ਕਉਣ ਸਨ?'' ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਹਨ।'' ਤਦ ਉਹ ਬੋਲੀ, ''ਦੋ

ਮਿੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਠੰਢ ਵਰਤਾ ਗਏ ਹਨ। ਜਦ ਮੈਂ ਆਈ ਸਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਚਿੱਤ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਉਠ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਬੇਚੈਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀ।"

(1961)

ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਦੀਦਾਰ

ਬੀਬੀ ਸੁਖਵੰਤ ਇਕ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਆਤਮਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਸ਼ਿਕਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਪਤਲੀ ਵੀ, ਮੱਧਰੀ ਵੀ, ਪਰ ਜਾਨ ਸ਼ਕਤਵਰ! ਤੜਕਸਾਰ ਉਠਦੀ, ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੀ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਟੱਬਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕੱਲੀ, ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਿਨਾ ਖੜਾਕ ਕੀਤੇ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, "ਰੱਬਾ ਤੇਰਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਰਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹੂੰਝਣ ਨੂੰ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਪੂੰਝਣ ਨੂੰ, ਘਾਹ ਦਿੱਤਾ ਕੱਟਣ ਨੂੰ, ਕਬਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੁੱਟਣ ਨੂੰ, ਕੱਪੜੇ ਦਿੱਤੇ ਧੋਣ ਨੂੰ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦਿੱਤੇ ਮੋਹਣ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਤਾਈਂ ਸੁਰਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਸਦਾ ਬੀਬੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਮਾਣਦਾ ਆਇਆ ਸਾਂ, ਅੱਜ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਵਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੜੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣੀ।

(1961)

ਜੋ ਤਕਲੀਫ਼ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ

ਲੇਗਾਸ, ਨਾਈਜੀਰੀਆ, ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਅਲੀ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਵੀ ਬੜੇ ਕਾਬਲ ਸਨ, ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਸਨ। ਇਕ ਤਸਬੀ ਗਲ ਲਟਕਾਈ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਪੰਜ ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਵੀ ਵਿਹਲ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਰਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਡਾ: ਅਲੀ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤੀਂ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹਨ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੀਮਾਰ ਪੁਰਸੀ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ।

ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤਸਬੀ ਫੇਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅਸਾਂ ਬੁਲਾਇਆ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ, ਸਾਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਏ ਤੇ ਕੋਲ ਪਏ ਸਟੂਲ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਸਾਂ ਹਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਅੱਲਾ ਤਆਲਾ ਕਾ ਕਰਮ ਹੈ, ਮੌਜ ਮੇਂ ਹੂੰ।'' ਅਸਾਂ ਕਿਹਾ, ''ਸੁਣਿਆ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਏ।'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਦਿਲ ਕੋ ਹੂਈ ਹੋਗੀ। ਹਮੇਂ ਤੋ ਹੂਈ ਨਹੀਂ। ਹਮ ਤੋਂ ਅੱਲਾ ਕੇ ਹਾਥ ਮੇਂ ਹੈਂ, ਜੈਸਾ ਰੱਖੇ ਵੈਸਾ ਹੀ ਖ਼ੂਬ ਹੈ। ਸਰੇ ਤਸਲੀਮ ਖ਼ਮ ਹੈ ਜੋ ਮਿਜ਼ਾਜੇ ਯਾਰ ਮੇਂ ਆਏ।''

ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ, ਡਾ: ਅਲੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ, ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਲਾ ਅੱਗੇ ਮੁਕੰਮਲ ਆਤਮ ਸਮਰਪਨ ਕਰ ਕੇ ਚਿੰਤਾ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ''ਜਬ ਵੁਹ ਰਹਿਮਾਨ ਹੈ ਤੋ ਹਮੇਂ ਫ਼ਿਕਰ ਕਿਸ ਬਾਤ ਕਾ ਹੈ ?

''ਯਹਾਂ ਬੈਠੇ ਹੈਂ ਤੋ ਆਪ ਜੈਸੇ ਜ਼ੱਰਾ ਨਿਵਾਜ਼ੋਂ ਕੀ ਸੁਹਬਤ ਨਸੀਬ ਹੈ। ਚਲੇ ਜਾਤੇ ਤੋ ਅੱਲਾ ਤਆਲਾ ਕਾ ਕੁਰਬ ਨਸੀਬ ਹੋ ਜਾਤਾ। ਹਮਾਰੇ ਤੋ ਦੋਨੋਂ ਹਾਥ ਲੱਡੂ ਹੈਂ।''

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਤਕਲੀਫ਼ ਕਿਆ ਹੂਈ ਥੀ ?''

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਜੋ ਤਕਲੀਫ਼ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਏ ਉਸ ਕੋ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਆ ਕਰਤੇ। ਅੱਲਾ ਕਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਜਿਸ ਨੇ ਤਕਲੀਫ ਰਫ਼ਾ ਕਰ ਦੀ।''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਯਿਹ ਤਸਬੀ ਆਪ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਕੀ ਫੇਰ ਰਹੇ ਹੈਂ ?''

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਤਸਬੀ ਪਰ ਤੋ ਰੋਜ਼ ਮੱਰਾ ਕਾ ਵਿਰਦ ਕਰ ਰਹਾ ਥਾ, ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਤੋ ਦਿਲ ਸੇ ਕਰਤਾ ਰਹਾ ਹੂੰ, ਕਰਤਾ ਰਹੂੰਗਾ !''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਡਾ: ਅਲੀ ਸਾਹਿਬ ! ਆਪ ਸੇ ਮਿਲ ਕਰ ਤੋ ਮੇਰਾ ਈਮਾਨ ਭੀ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।''

''ਇਨਸ਼ਾ ਅੱਲਾ, ਬਦਸਤੂਰ ਤਾਜ਼ਾ ਹੀ ਰਹੇ !''

ਤਦ ਅਸੀਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਕੇ ਪਰਤ ਆਏ। ਪਰ ਡਾ: ਅਲੀ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਬਸ਼ਾਸ਼ਤ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਏ।

(1965)

"ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਜੜ ਗਿਆ ਏ"

ਲੇਗਾਸ, ਨਾਈਜੀਰੀਆ, ਮੈਂ ਡੇਢ ਕੁ ਸਾਲ ਰਿਹਾ। ਉਥੇ ਜਿਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਇਕ ਨਰਸ ਸੀ – ਅਕਿੰਡੇਲੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਬੜੀ ਛੂਹਲੀ, ਫੁਰਤੀਲੀ, ਮਿਹਨਤੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਰੰਗ ਭਾਵੇਂ ਧੁੱਤ ਕਾਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਚਿਹਰੇ ਵਿਚ ਫਬਤ ਸੀ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੁਸਕੁਾਂਦੀ ਤੇ ਗੁਨਗੁਨਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਧਿਆਨ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਮਰੀਜ਼ ਵੀ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਕਿੰਡੇਲੇ! ਕੀ ਗੁਨਗੁਨਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏਂ ? ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਲੋਕ ਗੀਤ"। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਥੋਂ ਸਿਖੇ ਤੂੰ ਇਹ ਲੋਕ ਗੀਤ ?" "ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਕੋਲੋਂ ।" ਤੇ ਫਿਰ ਦਾਦੀ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਦੱਸਦੀ ਰਹੀ। ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਕਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦਾਦੀ ਦਾ ਇਕ ਬਿੰਬ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਉਸ ਬਿੰਬ ਨਾਲ ਮੋਹ ਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਕਿੰਡੇਲੇ ਵਾਰਡ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਸਕ੍ਰੀਨ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਉਹਲੇ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲੱਭੇ ਨਾ, ਕਿਥੇ ਗਈ। ਮੈਂ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮਰੀਜ਼ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਅਕਿੰਡੇਲੇ ਸਵੇਰੇ ਆਈ ਸੀ, ਮੁੜ ਦਿੱਸੀ ਨਹੀਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਚਲੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਜੋ ਸਕ੍ਰੀਨ ਲਗੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਅਕਿੰਡੇਲੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਹੰਝੂ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਕਿੰਡੇਲੇ! ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਅੱਜ ਕੀ ਹੋਇਆ ?" ਉਹ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋ ਪਈ। ਪਰ ਬੋਲੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬੇਟੀ! ਹੋਇਆ ਕੀ ?" ਹੰਝੂ ਪੂੰਝਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ, "ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਤਨੀ ਉਮਰ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ?"

ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਬਾਨਵੇਂ ਤਿਰਾਨਵੇਂ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਫਿਰ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਗਈ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਸਭ ਨੇ ਹੈ।" "ਪਰ ਜੋ ਖੱਪਾ ਉਹ ਪਾ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਭਰੇਗਾ ਕਿਵੇਂ ?" ਉਸ ਨੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਦੇ ਸਿਖਾਏ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ!" ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਇਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹੀ ਗਾ ਰਹੀ ਹਾਂ :

ਫੁੱਲ ਕੁਮਲਾ ਗਏ ਨੀ।
ਪੰਛੀ ਉਡ ਗਏ ਨੀ।
ਸੂਰਜ ਛੁਪ ਗਿਆ ਈ।
ਸ਼ੀਸਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਈ।
ਵੇ ਬੰਦਿਆ ਤੁਧ ਅਜੇ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ।

ਇਹ ਗੀਤ ਬੜੀ ਵੇਰਾਂ ਗਾਇਆ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਅੱਜ ਸਮਝ ਆਇਆ ਏ। ਕੇਵਲ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਉਜੜ ਗਿਆ ਏ।"

(1966)

ਫ਼ਰਿਜ ਕਿ ਗਰੀਬ ਮਾਰ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਧੰਨ ਬੀਬੀ ਜੀ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਆਤਮਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਕਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਵੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ। ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾ ਬੋਲਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ। ਹਰ ਆਏ ਗਏ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤਨੋਂ ਮਨੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਨੌਕਰਾਂ, ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਉਚੇਚਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਕੁਝ ਆਪ ਖਾਂਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਾ ਕੁਝ ਦਿੰਦੇ। ''ਇਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਰੱਬ ਦੇ ਜੀਅ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਕਿਤਨਾ ਕੰਮ ਸਾਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਰਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਰੱਖਾਂ ਤਾਂ ਦੇਣਦਾਰ ਹੋਵਾਂਗੀ।''

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਫ਼ਰਿਜ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਕਹਿ ਬੈਠਾ, ''ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਮਿਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆਂਦਾ ਹਾਂ, ਆ ਕੇ ਠੀਕ ਕਰ ਦੇਵੇ।'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੈਂ ਅਜੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ।'' ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ, ਘਰ ਵਿਚ ਫ਼ਰਿਜ ਪਿਆ ਹੈ, ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਿਰਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਬੀਬੀ ਜੀ! ਮਿਸਤਰੀ ਮੇਰਾ ਚੰਗਾ ਵਾਕਫ਼ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਸਾਥੋਂ ਕੋਈ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਲਵੇਗਾ ਤੇ ਫ਼ਰਿਜ ਚਲਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਪੁੱਤਰ ਨੇਕੀ! ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਜਿਸ ਦਿਨ ਇਹ ਫ਼ਰਿਜ ਆਇਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ ਇਹ 'ਗਰੀਬ ਮਾਰ' ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਲੈ ਆਏ ਹੋ ? ਅੱਗੇ ਜੋ ਕੁਝ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।'' ਪਰ ਅਸਾਂ ਫ਼ਰਿਜ ਬਹੁਤਾ ਵਰਤਿਆ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਬਚ ਰਹਿੰਦੈ, ਅਜੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਗਰੀਬਾਂ, ਨੌਕਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਿਐ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਹੈ।''

(1966)

ਇਕ ਅਨੂਠੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ

1967-68 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਲੇਗਾਸ ਨਾਈਜੀਰੀਆ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਉਥੋਂ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਲੈ ਗਿਆ ਜੋ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਲੇਗੋਸ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਪਾਹਜ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ 'ਉਹ ਬੜੀ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਜਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ। ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਮਾਸ ਪੱਠੇ ਉਸ ਦੇ ਜੁ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਬਤੌਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਬੜਾ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਗਿਆਂ 'ਤੇ ਦੋ ਜਣੇ ਹੋਰ ਉਸ ਪਾਸ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, "ਤੁਸੀਂ ਲੇਖਕ ਕਿਵੇਂ ਬਣੇ ?" ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਚਲਦੇ; ਹੱਥ ਇਤਨੇ ਤਾਂ ਚਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਖਾ ਪੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਖਾ ਪੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਲਿਖ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।" ਤਦ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇਕ ਵੱਡੇ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਚੰਗਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਕੀ ਹੈ ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਇਹ ਬੜੀ ਕਠਿਨ ਘਾਲਣਾ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀ।"

ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚ ਲਿਆ, 'ਲਿਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।' ਮੈਂ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਵੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਜਦ ਉਹ ਛਪ ਗਏ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖੀਏ ਤਾਂ ਲਿਖਤ ਸਹੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਤਦ ਇਕ ਹੋਰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ, "ਜੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀਏ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ।" ਮੈਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਵੀ ਹੋਈ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮੈਂ

ਲਿਖੀ ਗਿਆ, ਰੱਬ ਨੇ ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰੱਸ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੇ ਅੱਜ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਾਲੇ ਮੈਥੋਂ ਲੇਖ ਮੰਗਦੇ ਹਨ।''

ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਇਹ ਜਮਾਂਦਰੂ ਅਪਾਹਜ ਜੇ ਰੱਬ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਲਗਾ ਕੇ ਇਤਨਾ ਚੰਗਾ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਸਾਲਮ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ? ਤਦ ਤੋਂ ਮੈਂ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰੱਬ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨੇ ਤੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਨੇ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਧਾਰਮਕ ਲੇਖਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

(1968)

ਇਕ ਪਿਆਰਾ ਟਕਰਾਓ

ਮੈਂ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਬੱਸ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਕੰਡਕਟਰ ਵਾਲੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਵੇਖਿਆ ਡਰਾਈਵਰ ਵਾਲੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਇਕ ਨਿਹਾਇਤ ਸੁੰਦਰ ਸੁਆਣੀ ਚੜ੍ਹੀ। ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਿੱਛੇ ਖਾਲੀ ਪਈ ਇਕ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਖਾਤਰ। ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਪਿੱਛੋਂ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਵਹੀਰ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦੇਣ ਲਈ। ਅਚਾਨਕ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਆਹਮੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਵੇ। ਸ਼ੈਦ ਮੈਨੂੰ ਰਾਹ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਮੈਂ ਹੋਇਆ ਸਾਂ - ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਟਕਰਾ ਗਏ।

ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਇਕ ਰੌ ਮੇਰੇ ਆਰ ਪਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਹੋਈ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਪਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਐਸੇ ਟਕਰਾਓ ਸਹਿਵਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਐਸੇ ਟਕਰਾਓ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਕਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਹੋਂਦੇ ਹਨ।'' ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਪਈ ਖ਼ਾਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੀ।

ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀ ਬੈਠੀ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਅਡੋਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਖੇਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਦੇਵਨੇਤ ਅਸਾਂ ਉਤਰਨਾ ਵੀ ਇਕੋ ਬਸ ਸਟਾਪ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤਰ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਉਤਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਕਾਫੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਸਨ ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਉਤਰ ਕੇ ਖੜੀ ਹੋਈ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਖਿਮਾ ਮੰਗਦੀ ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਨਾਲ

ਸਾਡੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਾਰਣ ਤੁਸੀਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ।'' ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਤੁਹਾਡਾ ਚਿਹਰਾ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ।'' ''ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ?'' ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਤੁਹਾਡੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਮੈਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ।'' ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਨਾਲ ਮੁੜ ਕਦੇ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਪਿਆਰਾ ਟਕਰਾਓ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ।

(1970)

ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਅਹਿਸਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਬੜੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਹਾਊਸ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆ ਸਕਦੇ ਹੋ ? ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਗੋਚਰਾ ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਕੰਮ ਹੈ।'' ਮੈਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਦੱਸਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਇਹ ਕੰਮ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।''

ਤਦ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਨੇਕੀ ਜੀ। ਤੁਹਾਡੀ ਸਾਡੀ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਕਰ ਸਕਾਂ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਤੁਸਾਂ ਕਪੂਰਥਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਘਰ ਅਲਾਟ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਕੰਮ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ।''

''ਉਹ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਹੱਕ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਜਾਇਦਾਦ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਸੌ, ਉਹ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਕੋਈ ਇਵਜ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਦਾ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਦੱਸੋ।''

''ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣ ਲਈ ਆਮੰਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਏ।''

''ਉਹ ਕਿਉਂ''

''ਕਾਰਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਪਰ ਜਦ ਨਾਂਹ ਹੋ ਗਈ ਏ ਤਾਂ ਹੁਣ ਰਹਿਣ ਦਿਓ। ਜੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਰਜ਼ ਕਰਾਂਗਾ।''

ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਆਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਘਰ ਵੜਿਆ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੰਸਥਾਨ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਚੁਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਤੁਸੀਂ ਨਿਊਯਾਰਕ

ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ।''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਅੱਜ ਹੀ ਤਾਂ ਸਵੇਰੇ ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਏ।''

ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਹੈਲਥ ਦਾ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਏ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰ ਦਿਉ।''

ਸੋ ਮੈਂ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰ ਕੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੇਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਨਾ ਕਰੋ, ਧੰਨਵਾਦ ਕਰੋ ਸਰਦਾਰ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਡਾ: ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਓ।''

ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਨੇਕੀ ਜੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨੂੰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣ ਲਈ ਦਾਅਵਤ ਆਵੇ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾ ਸਮਝਣ ਤੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੇਣ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਮੰਤਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹੋ ਦੱਸਿਆ ਸੀ।''

''ਤੁਹਾਡੇ ਕਹਿਣ ਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤੁਰਤ ਤੁਹਾਡਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਹਾਂ।

''ਡਾ: ਨੇਕੀ, ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਹੱਕ ਸੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਆ ਤੇ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।''

ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰਦਾ ਫਿਰਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਜਣਾਇਆ ਤਕ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ!''

ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਛੱਡਣ ਆਏ। ਆਪਣੀ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੇਰੇ ਵੀਰ, ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਮੁਹੱਬਤ ਹੋਂਦੀ ਹੈ, ਅਹਿਸਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ।''

(1971)

ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਾਰਸਟੇਅਰਜ਼ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਸਨ। ਆਪ ਯਾਰਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਵੀ ਰਹੇ। ਇਹ ਓਦੋਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਅਸਥ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਏਸ਼ੀਆ ਖੰਡ ਦਾ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਐਡਨਬਰਾ ਬੈਠੇ ਸਲਾਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਕੌਂਸਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ?" ਮੈਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਇਕ ਸੱਜਣ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਉਚਿਤ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਡਾ: ਨੇਕੀ, ਮੇਰਾ ਜੀ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਏ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਏ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਵਾਂ, ਪਰ ਇਕ ਮਜਬੂਰੀ ਮੈਨੂੰ ਐਸਾ ਕਰਨੋਂ ਵਰਜ ਰਹੀ ਹੈ।" ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਹ ਮਜਬੂਰੀ ਕੀ ਹੈ ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਉਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਸੱਜਣ ਸਾਡੀ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਕ ਤਲਫ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।" ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ।

ਬਾਹਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲੇ ਦੇ ਦੋ ਸੱਜਣ ਖੜੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਗੱਲਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੌਂਸਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬੰਦੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ..... ਦਾ ਨਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ...।" ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਟੋਕ ਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਾਂ ਕਾਰਸਟੇਅਰਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ?" ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ, "ਉਹ ਮੇਰੀ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਨਾਮ ਨਾਲ ਤਾਂ ਅਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼

ਦਾ ਇਕ ਬੰਦਾ ਅੱਗੇ ਹੀ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਹੈ।'' ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੱਜਣ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਸਭੰਯ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਕੋਈ ਡਾ: ਕਾਰਸਟੇਅਰਜ਼ ਤੋਂ ਸਿੱਖੇ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾ ਸਕਦੇ ਓ ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਜਿਸ ਦਾ ਤੁਸਾਂ ਨਾਮ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਬੜਾ ਚਾਲੂ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਚਾਲ ਚਲਨ ਬਾਰੇ ਇਨਕੁਆਰੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਡਾ: ਕਾਰਸਟੇਅਰਜ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਝਾਓ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਮਾਕੂਲ ਵਜਾਹ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।''

ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਡਾ: ਕਾਰਸਟੇਅਰਜ਼ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ।

(1971)

ਅਸੀਸ

ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਛੋੜ ਕੇ ਕਾਂਗ੍ਰਸ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਜੋ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਰੁਤਬਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਸੀ, ਕਾਂਗ੍ਰਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪਾਸਕੂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਨੂੰ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਏ।

ਤਦ ਮੈਂ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਆਯੁਰ ਵਿਗਿਆਨ ਸੰਸਥਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਧਿਆਪਕ ਸਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਆ ਗਏ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਮਰਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਸੋ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਕਮਰਾ ਆਪਣੇ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਕ ਨਰਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ 'ਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਰਾਊਂਡ 'ਤੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। "ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ।" ਮੈਂ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਇਹ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵੀ ਇਕ ਨਸ਼ਾ ਹੁੰਦੈ। ਚਲੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਮਲ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੈ, ਟੋਟ ਜਿਹੀ ਲਗਦੀ ਏ। ਮਨ ਡੋਲ ਜਾਂਦੈ। ਲੋਕੀਂ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ। ਨਿਕੰਮੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਹੁੰਦੈ। ਆਪਣੇ ਉਤੋਂ ਤਾਂ ਭਰੋਸਾ ਉਠ ਹੀ ਜਾਂਦੈ ਹੋਰ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਥੇ ਆਇਆਂ ਤਾਂ ਤੁਸਾਂ ਸਾਂਭ ਲਿਆ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਹਾਂ ਮੈਂ ਇਹਸਾਨਮੰਦ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ। ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਹਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਆਖਾਂ ਤੇ ਉਹ ਕਰ ਦਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਇਹਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਤੇ ਹੋਵੇ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮਜਬੂਰੀ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਸੋ ਮੈਂ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਨਾ ਹਸਾਨ ਨਾ ਉਲ੍ਹਾਮਾ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਹਿਰਖ ਹੈ : ਸਾਡੀ 12-13 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਤੁਸਾਂ

ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਗਿਆਨੀ ਜੀ, ਕਦੇ ਐਸੀ ਔਕੜ ਨਹੀਂ ਆਈ ਜਿਸ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆਉਂਦੀ।''

ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ। ਤੇ ਕੁਝ ਸੋਚਦੇ ਰਹੇ।

ਫਿਰ ਬੋਲੇ, ''ਕੋਈ ਕੰਮ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ।''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ।''

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਤੁਸੀਂ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਮਰੀਜਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋ।''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਇਹ ਵੀ ਰੱਬ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਦੋ ਦੋ ਸੇਵਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੂ ਤੇ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਵਿੱਚੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੂ।''

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਤੁਸਾਂ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਛੋੜ ਆਏ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਰ ਸੇਵਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦੇ ਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਅੱਜ ਜਦ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਜੋਗਾ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦਿਓ।''

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਫਿਰ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਨੇਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਜਲ·ਜਿਹੇ ਹੋ ਗਏ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਇਕ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ! ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦੇ ਦਿਓ।''

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹੇ।''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਗਿਆਨੀ ਜੀ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਤੁਸਾਂ ਇਹ ਅਸੀਸ ਦੇ ਕੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਏ।'' (1973)

ਇਕ ਦੈਵੀ ਸੁਨੇਹਾ

1973 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਕਾਰ ਚਲਾਂਦੇ ਦਾ ਹਾਦਸਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੱਡੀਆਂ ਸਾਬਤ ਘੱਟ ਬਚੀਆਂ, ਟੁੱਟੀਆਂ ਵਧੇਰੇ। ਖੋਪਰੀ ਇਕ ਕੰਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕੰਨ ਤਕ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਚੀਰੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਖ਼ੂਨ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ, ਨੱਕ ਵਿਚੋਂ ਵੀ, ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵਗੀ ਜਾਏ।

ਸਮਰਾਲੇ ਲਾਗੇ ਇਹ ਹਾਦਸਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੁਰਤ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹਸਪਤਾਲ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਡਾਕਟਰ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਨਬਜ਼ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਨਬਜ਼ ਤਾਂ ਨਾਂਹ ਵਰਗੀ ਹੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ।" ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਦਾ ਦਬਾਓ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਯੰਤ੍ਰ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ। "ਬਲੱਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਥੱਲੇ ਹੈ। ਡ੍ਰਿਪ ਲਗਾਓ!" ਮੇਰੀ ਸੁਰਤ ਫਿਰ ਚਲੀ ਗਈ।

ਪਰ ਅੰਦਰ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ, "ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਆਖ਼ਰੀ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਚਲੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਈਏ।" ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਸਕਦਾ, ਸੁਰਤ ਲਿਪਟ ਗੁਆਚ ਗਈ।

ਜਦ ਹੋਸ਼ ਪਰਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਡਾ: ਅਲੀ ਯਾਦ ਆਏ। ਮੈਂ ਹਰ ਭਾਣੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਭਗਤ ਦੇ ਇਹ ਬੋਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਗੂੰਜ ਗਏ

ਅੰਤ ਕਾਲ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿਮਰੈ। ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ।

ਬਦਤਿ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਤੇ ਨਰ ਮੁਕਤਾ ਪੀਤੰਬਰੁ ਵਾ ਕੇ ਰਿਦੈ ਬਸੈ।

ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਿੱਘੀ ਧੁੱਪ ਦਾ ਪਹਿਰਨ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਐ। ਸੁਰਤਿ ਫਿਰ ਗੁਆਚ ਗਈ।

ਫਿਰ ਸੁਰਤਿ ਪਰਤੀ ਤਾਂ ਕੰਵਰਜੀਤ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਪਕੜ ਕੇ ਖੜੀ ਸੀ। ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ, "ਕੈਸੇ ਹੋ ?" "ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹਾਂ" ਮੈਂ ਕਿਹਾ। ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, "ਮੇਰਾ ਧੁੱਪ ਦਾ ਪਹਿਰਨਾ ਕਿਧਰ ਗਿਆ ?" ਪਰ ਸੁਰਤ

ਫਿਰ ਚਲੀ ਗਈ।

ਜਦ ਪਰਤੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਘੁਸਮੁਸੇ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਜੋ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਬਾਹਰਲੀ ਹਕੀਕਤ ਸੀ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਸੁਆਣੀ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਣ ਆਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿਤੇ ਵੇਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਚੁੰਮ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਭੁੜੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਬੱਚ ਗਿਆ ਹਾਂ।

ਫਿਰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ, ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋ ਦੋ ਦਿੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੰਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸੱਟ ਲੱਗ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਤਦ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਮੇਰੀ ਸੱਜੀ ਟੰਗ ਨੂੰ ਇਕ ਵਜ਼ਨ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਵਜ਼ਨ ਇਕ ਪੁਲੀ ਤੋਂ ਲਟਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੱਟ ਦੀ ਹੱਡੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵਜ਼ਨ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਥਾਂ ਸਿਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਮੇਰੀ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਪਲਸਤਰ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਪਈ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਫ਼ੀ ਚੋਟਾਂ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਡੀਆਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ, "ਹੱਡੀਆਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਖੋਪਰੀ ਵੀ ਚੀਰੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਦਿਮਾਗ ਠੀਕ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ?" ਤਦ ਮੈਂ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਿਚ ਗੜੂੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਖੜਾਕ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਇਕ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਸਾਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਐ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ।" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਐ ?" ਉਹ ਗੱਜ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿਵਾ ਕਲਗੀਧਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋ ਸਕਦੈ ? ਸਾਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਪੁਚਾਇਆ ਜਾਵੇ।" ਮੈਂ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ। ਖੱਬਾ ਤਾਂ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਸਿੱਧਾ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾ ਲਿਆ। ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ 'ਔਹ ਗਏ ਔਹ ਗਏ' ਹੋ ਗਏ।

ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਵੀਰ ਸ.ਸ. ਜੋਗੀ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸਾਂ ਕੋਈ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਵੇਖਿਐ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਨਹੀਂ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅੰਦਰ ਆਏ, ਤੁਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਨਹੀਂ!"

ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਲਗੀਧਰ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਪ੍ਰਸਾਦ ਭੇਜ ਕੇ ਦੱਸਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਸੋ ਹੋ ਗਿਆ।

(1973)

ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਦਰਸ਼ਤਾ ਦਾ ਭੇਤ

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਓਸਲੋ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਮੈਂ ਗਲੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਸਾਂ ਤੇ ਇਕ ਸਾਧੂ ਜੀ ਖਿੜਕੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਸੀਟ 'ਤੇ। ਜਦ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਉਡਾਣ ਭਰ ਕੇ ਰਤਾ ਉੱਚਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਾਧੂ ਜੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਵੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਪਏ। ਮੈਂ ਝਕਦੇ ਝਕਦੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮਹਾਰਾਜ ਤੁਸੀਂ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਹੇਠਾਂ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਹੈ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਵੇਖ ਲਉ।" ਆਪ ਉਠ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਆ ਗਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਵੇਖਿਆ, "ਸਮੁੰਦਰ 'ਚੋਂ ਉਠਦੇ ਬੱਦਲ ਘਿਰ ਕੇ ਅਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਬਾਰਸ਼ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰਬਤ ਉੱਤੋਂ ਨਦੀਆਂ ਵਹਿ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਅ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਇਕ ਦਰਿਆ ਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਵਾਪਸ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸਮਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮਹਾਰਾਜ! ਹੇਠਾਂ ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।" ਤੇ ਜੋ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਦੱਸਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਜੋ ਹੇਠਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਸਾਂ ਵੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਸਕੂਲੇ ਜੁਗਰਾਫ਼ੀਏ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, *ਪਹਿਲਾਂ* ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਹਵਾੜ੍ਹਾਂ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੱਦਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। *ਫਿਰ*, ਇਹਨਾਂ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਵਾਂ ਪਰਬਤਾਂ ਤਕ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਠੰਢ ਵਿਚ ਉਹ ਬੱਦਲ ਬਰਸਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। *ਫਿਰ* ਪਰਬਤਾਂ ਤੋਂ ਨਾਲੇ ਨਦੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਲ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਇਹ ਰਲ ਕੇ ਦਰਿਆ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ। *ਫਿਰ* ਇਹ ਦਰਿਆ ਮੈਦਾਨਾਂ ਥਾਣੀਂ ਢਲਾਣ ਵਲ ਸਰਕਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਕ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੈ - ਪਹਿਲੋਂ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ। ਹੁਣ ਜਦ ਅਸੀਂ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਉਪਰ ਉਠੇ ਹਾਂ ਤਾਂ 'ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ, ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ' ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਭੌਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਰ ਉਠੇ ਹਾਂ, ਜੇ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਵੇ ਤਾਂ, ਕੀ ਉਹ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਤ੍ਰਿਕਾਲਦਰਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ?" (1974)

ਕੇਵਲ ਸਮਰਪਣ ਦਰਕਾਰ ਹੈ

ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕਾਇਕ ਧਿਆਨ ਉਖੜਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜੋ ਸੁਆਦ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਛੁੜਕ ਗਿਆ। ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਬੇਚੈਨੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਚੋਲਾ ਤਿਆਗ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਸ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਜਾਵਾਂ ?''

ਤਦ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕਨਾ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਨਿਮਰ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਮਹਾਰਾਜ, ਮੇਰਾ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਗਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਰਾਹ ਦੱਸੋ ਮੁੜ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਗ ਪਵੇ।'' ਆਖਣ ਲੱਗੇ, ''ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਿਆ ਕਰੋ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਇਕ ਹੋਰ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰੋ।'' ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਧਿਆਨ ਉਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗੇ।

ਇਕਾ ਇਕ ਸੰਤ ਪੰਡਿਤ ਨਿਸ਼ਚਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਗਾਧਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਓਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪਾਇਆ, ''ਜੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਗਣੋਂ ਹੱਟ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?'' ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਿਆਂ ਆਖਣ ਲੱਗੇ, ''ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹੋ, ਘਾਲ ਨਾ ਛੋੜੋ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਚਲੇਗਾ ਕਿ ਜਦ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਵੀ ਸੀ ਲਗ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੀ ਮਿਹਰ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ, ਕੇਵਲ ਸਮਰਪਣ ਦਰਕਾਰ ਹੈ !''

(1974)

ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਗੁਣ ਵਿਹਾਜੀਏ

ਭਾਪਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਹਰਮਨਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਈਆਂ ਵਾਸਤੇ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਗੱਲ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਾਈ, ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਆਵੇ ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅੱਗੋਂ 'ਹੈਲੋ!' ਨਹੀਂ ਸਨ ਬੋਲਦੇ। ਸਦਾ 'ਹਾਂ ਜੀ!' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਬੜੀ ਮਿਠਾਸ ਨਾਲ!

ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਜਦ ਇਕ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਗਿਆ। ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ। ਉਹ ਵੀ 'ਲੇਖਕ' ਸਨ ਤੇ ਭਾਪਾ ਜੀ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖ ਕੇ ਲਿਆਏ ਸਨ ਛਪਵਾਉਣ ਲਈ।

ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਖਰੜਾ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾ ਸਫ਼ਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਤਲਾ ਸਫ਼ਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅਜੇ ਹੋਰ ਮਿਹਨਤ ਮੰਗਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਰਾਏ ਲਓ ਤੇ ਇਸ ਪੁਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਹੋਰ ਕਰੋ।" ਉਹ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਬੜੇ ਮਾਯੂਸ ਹੋਏ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਹੋਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, "ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਛਾਪ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਵਿਚੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੈ।" ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਵੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਮੋਕਲਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਮਿੰਟ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰ ਬੋਲ ਪਿਆ, "ਤੁਸਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਛਾਪੀ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਸਿੱਖ ਹੋ ?" ਭਾਪਾ ਜੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਵੀਰ ਜੀ! ਮੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਹਾਂ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪਣਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਜੋ ਕਿਤਾਬ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਛਾਪਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਗੱਲ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇ ਸਿੱਖ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਬੜੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਰਿਣੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।''

ਉਹ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਫਿਰ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ। ਪਰ ਪੰਜਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਬੋਲੇ, ''ਤੁਸਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਛਾਪੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ ਕਟਾ ਲਏ, ਸਿਗਰਟ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਿਖੀ ਫਿਰਦੀ ਏ, ਪਰ ਵਸਦੀ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਐਸੀ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਹੋਂ ਛਾਪਦੇ ਹੋ ?''

ਭਾਪਾ ਜੀ ਐਤਕੀਂ ਮੁਸਕ੍ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ, ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਵੀਰ ਜੀ! ਤੁਸਾਂ ਦੁੱਗਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ, ਹੁਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਵੀ ਨਿੰਦਿਆ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁਣ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋਣਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਿਆ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣਾ। ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਉਣਾ ਹੈ, ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਪੁਸਤਕ ਛਾਪਦਾ ਹਾਂ, ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਛਾਪਦਾ।'' ਫਿਰ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲੇ, ''ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਇਨਸਾਨ ਹੋ, ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹੋ, ਲਿਖਤ ਤੁਹਾਡੀ ਅਜੇ ਹੋਰ ਮਿਹਨਤ ਮੰਗਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਏ।''

ਮੈਂ ਭਾਪਾ ਜੀ ਦੇ ਜਦ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ। 'ਸਾਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣਾ, ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਵਿਹਾਜੀਏ ਤਾਂ ਹੀ ਕੁਝ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ।'

(1974)

ਸਾਹਿਬੇ-ਕਮਾਲ ਦਾ ਧਿਆਨ

ਸੰਤ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਮਸਤ ਮਲੰਗ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਤ ਸਨ। ਨੇਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਨਾਮ ਦੀ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਨਾਲ ਮਖ਼ਮੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋ ? ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਅਸੀਂ ਉਸ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ, ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਨਾਮ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ?" ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸੀਨਾ-ਬਸੀਨਾ ਚਲਦਿਆਂ ! ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੋਲੋਂ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਬਾਬਾ ਕਲਾਧਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਤੋਰੀ। ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਸਰਬੋਤਮ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਤੋਰੀ। ਸਾਡੇ ਭਾਗੀਂ ਪੰਜ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਉਸੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।"

ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਸੰਸਾ ਬੋਲ ਪਿਆ, "ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਕਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ; ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਧਰਦੇ ਹੋ ?" ਉਹ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਧਿਆਨ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ, "ਮੈਂ ਖ਼ਿਮਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ, ਤਸਵੀਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋ ?" ਐਤਕੀਂ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਪੁਰ ਹੱਸੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਉਸ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾਏ। ਉਹ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਸਰੀਰ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਸਰਬੋਤਮ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਮੈਂ 'ਸਰਬੋਤਮ ਆਤਮਾ ਸੀ' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, 'ਸਰਬੋਤਮ ਆਤਮਾ ਹੈ'। ਗੁਰੂ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨਿਬੜ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਕਉਣ ਕਹੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਮਇਓ ?'।

ਉਹੀ ਆਤਮਾ ਮੈਨੂੰ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਕੱਪੜੇ ਪਾਟ ਗਏ ਹਨ, ਸਰੀਰ ਲੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੁੱਤੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ, ਪੈਰ ਵਿਲੂੰਧਰੇ ਗਏ ਹਨ, ਢੀਮ ਦਾ ਸਿਰਹਾਣਾ ਕਰ ਕੇ ਰੜੇ ਹੀ ਲੇਟ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਆਤਮਾ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ, 'ਯਾਰੜੇ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸੱਥਰ ਚੰਗਾ'। ਫਿਰ ਜਦ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪ ਸ਼ਹਾਦਤ ਲਈ ਤੋਰਦੀ ਹੈ, ਚਾਰੇ ਲਾਲ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੂਜਨੀਜ ਮਾਤਾ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਲਕ ਦੀ ਮਿਹਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪਰਮ ਉਪਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਾਹਿਬੇ ਕਮਾਲ ਦੇ ਕਮਾਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ। ਜਦ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਰਬੰਸ ਦਾਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਨੇਤਰ ਆਂਮੁਹਾਰੇ ਸੱਜਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਆਂਮੁਹਾਰੇ ਦ੍ਰਵ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਫਿਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਖਸ਼ੇ ਹੋਏ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦਾਤਾ ਆਪ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਲਿੰਗਨ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਲਣੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, 'ਜਾਓ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰਕ ਫ਼ਰਜ਼ ਵੀ ਨਿਭਾਓ'।''

ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਬੈਠਾ, ''ਵਸਲ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਫ਼ਰਾਕ ਕੈਸਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਫ਼ਰਾਕ ਤਾਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਤਮਕ ਅਲਿੰਗਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ।''

ਮੈਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਝਰਨਾ ਗਈ।

(1975)

ਫਿਰ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਵਾਂ?

ਡਾ: ਮੈਡ੍ਰਿਡ ਬੌਸ ਇਕ ਸੁਇਸ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ ਸਨ। ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਏ ਇਕ ਖੋਜ ਕਰਨ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ 'ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹਸਪਤਾਲ ਆ ਮਿਲੇ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਦਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ।" ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਕਿਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਉਹ ਰੀਸਰਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਲ੍ਹ ਮੈਂ ਇਹ ਖੋਜ ਆਰੰਭ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਕਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਮਾੜੀ ਬਸਤੀ ਜਾਂ ਚੰਗੜ-ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਭਿਜਵਾ ਸਕੋ ਤੇ ਇਕ ਦੋ-ਭੀਸੀਏ ਦਾ ਵੀ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਵਾ ਦਿਉ ਤਾਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗਾ।" ਮੈਂ ਇਹ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਵਾ ਦੇਣ ਦਾ ਆਸ਼ਵਾਸਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੋਈ ਦੱਸ ਸਾਢੇ ਦੱਸ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਿੱਤੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਮਾੜੀ ਜਹੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਪਰ ਬਸਤੀ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਸੋ ਬਸਤੀ ਖ਼ਾਲੀ ਖ਼ਾਲੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਬੁੱਢੇ ਮੰਜੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਧੁੱਪ ਸੇਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਗੁੱਲੀ ਡੰਡਾ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਬਸਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕੀਂ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਤਕਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਪਰਤਣਗੇ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਉਥੇ ਹਨੇਰਾ ਪਏ ਮੁੜ ਪਰਤਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਚਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਕ ਝੁੱਗੀ ਅੱਗੇ ਖਲੋ ਗਏ, ਤੇ ਧੁੱਪੇ ਬੈਠੀ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁੱਗੀ ਹੈ, ਤੇਰੀ ਹੈ?" ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ?" "ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਕੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਭ ਆ ਜਾਣਗੇ?" ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਬੁੱਢੀ ਨੇ "ਹਾਂ" ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ। "ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਤਨੇ ਜਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ?" ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। "ਸੱਤ ਜਾਂ ਅੱਠ - ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।"

ਡਾ: ਬੌਂਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਇਹ ਝੁੱਗੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਗੁਸਲਖ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਵੀ ਛੋਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੱਠ ਬੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਣਗੇ।

ਰਾਤ ਪਈ ਤਾਂ ਮੁੜ ਉਥੇ ਚਲਾ ਆਇਆ। ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੱਸਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੈਂ ਉਥੇ ਵੇਖਿਆ, ਝੁੱਗੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਤੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਸਨ। ਇਕ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ, ਇਕ ਉਹਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੇ ਇਕ ਗੋਦੀ ਵਿਚ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਾਲਬਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਵੀ ਤੇ ਬੁਢੀ ਵੀ ਝੱਟ ਝੱਟ ਬਾਦ ਹੱਸ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਲ ਇਕ ਜੁਆਨ ਮੁਟਿਆਰ ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਆਦਮੀ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬੈਠੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਿੰਨੇ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਪਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਹੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬੁੱਢਾ ਆਦਮੀ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਕ ਬੱਚਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਲਮ ਫੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਚੁੰਮ ਲਿਆ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਬੁੱਢੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਇਆ।

ਉਸ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਬੜੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ। ਏਡੇ ਹਸੂੰ ਹਸੂੰ ਕਰਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਡਾ. ਨੇਕੀ, ਕਿ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉਪਰ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਿਸਮਤ ਹੋ ਜੋ ਐਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ ਜਿਥੇ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਖਿੜੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਦੁਭਾਸ਼ੀਏ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਇਥੇ ਸੜਕ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਥੌੜੇ ਨਾਲ ਪੱਥਰ ਤੋੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਭਾਸ਼ੀਏ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਤਰ ਮਿਲਿਆ, "ਹਾਂ ਬੜਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਹਾਂ।" ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੈਨੂੰ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਕਿਤਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਦੋ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਚੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।" ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਰਾਤੀਂ ਸੌਂਦੇ ਕਿੱਥੇ ਓ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਏਥੇ ਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪੈ ਜਾਈਦਾ ਏ। ਕੋਈ ਗੋਲ ਪੱਥਰ ਸਿਰ ਥੱਲੇ ਰੱਖ ਲਈਦਾ ਏ। ਭੁੱਖ ਵੀ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਏ, ਨੀਂਦ ਵੀ ਚੰਗੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕੰਮ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਐ, ਫਿਰ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਹੋਵਾਂਗਾ।"

ਮੈਡਰਿਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੀਸਰਚ ਤਲਾਂਜ ਦਿੱਤੀ। (1976)

ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਵਿਗਾਸ

ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਸਾਂ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਫੇਰੀ ਸੀ। ਇਕ ਬੱਚਾ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਉਥੇ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੁਥਾਵੇਂ ਇਕ ਮੋਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਦੋ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਹ ਬੱਚੇ ਦਾ ਹੱਥ ਪਕੜ ਕੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਉਸਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਰੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਇਆ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀ ਬਿਲਕੁਲ ਅਹਿੱਲ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਦਾ ਹੱਥ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਉਸ ਵਾਰਡ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹੀ।

ਮੈਂ "ਵਾਹਿਗੁਰੂ" ਆਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਬੱਚੀਏ, ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਾਸਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਏਂ ?" ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਏਹੋ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਨਹੀਂ।" "ਅੱਜ ਕੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਏਂ ?" ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਵੀ, ਖੱਬੇ ਵੀ ਹੋਰ ਬੱਚੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਸੋ ਮੇਰੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਪਈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿਹਤਯਾਬੀ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਂ। ਤਦ ਤੋਂ ਮੈਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਏਥੋਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸ਼ਫ਼ਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀਂ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵੀ ਇਲਾਜ ਕਰਨ

ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਵਿਗਾਸ

ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਸਾਂ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਫੇਰੀ ਸੀ। ਇਕ ਬੱਚਾ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਉਥੇ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੁਥਾਵੇਂ ਇਕ ਮੋਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਦੋ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਹ ਬੱਚੇ ਦਾ ਹੱਥ ਪਕੜ ਕੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਉਸਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਰੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਇਆ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀ ਬਿਲਕੁਲ ਅਹਿੱਲ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਦਾ ਹੱਥ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਉਸ ਵਾਰਡ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹੀ।

ਮੈਂ ''ਵਾਹਿਗੁਰੂ'' ਆਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਬੱਚੀਏ, ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਾਸਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਏਂ ?'' ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਏਹੋ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਨਹੀਂ।'' ''ਅੱਜ ਕੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਏਂ ?'' ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਵੀ, ਖੱਬੇ ਵੀ ਹੋਰ ਬੱਚੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਸੋ ਮੇਰੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਪਈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿਹਤਯਾਬੀ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਂ। ਤਦ ਤੋਂ ਮੈਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਏਥੋਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸ਼ਫ਼ਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀਂ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵੀ ਇਲਾਜ ਕਰਨ

ਉਹ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੇ।'' ਪਰ ਇਸ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸੁਆਰਥ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਕਲ੍ਹ ਦੀ ਮੈਂ ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ, ''ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸ਼ਫ਼ਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀਂ ਤਾਂ ਜੁ ਕਿਸੇ ਮਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਰੋਗੀ ਬੱਚਾ ਤੇਰੀ ਰਹਿਮਤ ਤੋਂ ਵਾਂਞਾ ਨਾ ਰਹੇ।''

ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਬੱਚੀਏ, ਤੂੰ ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਹੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤੀ ਏ।''

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫਿਰ ਤੋਂ ਮੁੰਦ ਗਈਆਂ।

(1976)

ਧਨ ਸੁ ਦੇਸ ਜਹਾਂ ਤੂੰ ਵਸਿਆ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਥ ਦੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਸਨ। ਬੜੇ ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਖੁੱਭ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹੇਮਕੁੰਟ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਹੰਢਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਸਿਰੜੀ ਪੱਕੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਹੱਠ ਤੇ ਡੱਟ ਗਏ।

ਸ੍ਰ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਸ੍ਰੀ ਹੇਮਕੁੰਟ ਜਾਣਾ ਸੀ; ਆਪ ਉਸ ਜਥੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਿਆ।

ਗੋਬਿੰਦ ਧਾਮ ਤੱਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਅੱਗੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਸੀ। ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਜੋ ਡਾਕਟਰ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਨ ਜਾਣ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਅੱਗੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਝੱਲ ਨਹੀਂ ਪਾਏਗਾ। ਨਾਲੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉੱਪਰ ਜਾਓ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਕਸੀਜਨ ਘੱਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਲ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ ਨ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕਿਹੜੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?'' ਡਾਕਟਰ ਲੋਕ ਨਿਰੁੱਤਰ ਹੋ ਗਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਗੋਬਿੰਦ ਧਾਮ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹੇਮ ਕੁੰਟ ਸਾਹਿਬ ਵਾਸਤੇ ਚਾਲੇ ਪਾਉਣੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੋਨਾਂ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਤ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹੀ ਨਿਕਲ ਪਏ, ਮਤੇ ਸੰਗਤਾਂ

ਜਾਂ ਡਾਕਟਰ ਮੁੜ.ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨ।

ਨਾਲੇ ਤੁਰੀ ਗਏ, ਨਾਲੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਆਖ਼ਰ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹੇਮਕੁੰਟ ਸਾਹਿਬ ਅੱਪੜ ਗਏ। ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਆਪ ਦਾ ਰੰਗ ਨੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਿਟਾਇਆ ਤੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਝੱਸੇ। ਪੰਜਾਂ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਠ ਖਲੋਤੇ। ਕਪੜੇ ਉਤਾਰੇ ਤੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਤੇ ਸੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਚਲੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੀਏ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਅਰੰਭ ਕਰੀਏ।

ਝਬਦੇ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਚਉਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਸ਼ਬਦ ਲਾਇਆ :

'ਧੰਨੁ ਸੁ ਦੇਸੁ ਜਹਾ ਤੂੰ ਵੱਸਿਆ
ਮੇਰੇ ਸਜਣ ਮੀਤ ਮੁਰਾਰੇ ਜੀਉ।' (ਪੰ: 96)

ਇਤਨਾ ਭਿੱਜ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਾਲੇ ਨਾਲ ਗਾਈ ਜਾਣ ਤੇ ਨਾਲੇ ਨਾਲ ਰੋਈ ਜਾਣ।

ਜਦ ਸੰਗਤਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੈਣਾਂ 'ਚੋਂ ਝਰਨੇ ਫੁੱਟਦੇ ਵੇਖ, ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨੇਤਰ ਵੀ ਸਜਲ ਹੋ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਹੇਮਕੁੰਟ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਏਹੋ ਜਹੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੋਣੀ।

(1976)

ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਹੇਕ

ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਤੜਕਸਾਰ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੋਂ ਉਠ, ਮੈਂ ਫ਼ਰਸ਼ 'ਤੇ ਖਲੋਤਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲਾਨ 'ਤੇ ਪਈ। ਉਥੇ ਪਾਣੀ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੇ ਪੰਛੀ ਚੁੰਝਾਂ ਭਰ-ਭਰ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਤੇ ਚੁਹਲ ਕਰਦੇ ਦਿਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲਾਨ ਦੇ ਉਰਵਾਰ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀ ਡਾਹ ਕੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਪਹਿਰਨਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀ ਸਾਹਮਣੇ ਕਲੋਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸੁੰਦਰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਝੁੰਡ ਦਾ ਝੁੰਡ ਮੇਰੇ ਵਿਹੜੇ ਆਣ ਉਤਰਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਪੰਛੀ ਉਲਾਂਘਾਂ ਪੁੱਟਦਾ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੁੱਤ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਕਿਤੇ ਪੰਛੀ ਡਰ ਕੇ ਉਡ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਉਸੇ ਜਿਹਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੰਛੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ । ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਰੱਬ ਦੇ ਦੋ ਸਫ਼ੀਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਾਹ ਵੀ ਮੱਧਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਇਕ ਹੇਕ ਲਾਈ। ਮੈਂ ਹੈਰਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਤਨੀ ਮਧੁਰ ਹੇਕ ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੁਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਮੇਰੇ ਵਿਹੜੇ ਇਹ ਪੰਛੀ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਸਮੁੱਚੀ ਕੁਦਰਤ ਆਣ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ, ਸਮੁੱਚਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਬਿਟ-ਬਿਟ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੁਗਧ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਨਾ ਝਮਕਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਅਕਹਿ ਆਨੰਦ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਸੁਧੇ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ !

'ਕੀ ਇਹੋ ਰੱਬ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ?' ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ। ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆਈਏ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਤਰਕ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਸਾਂ ਨਿਬੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਵਸਤ ਦਾ ਲੋਭ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਆਤਮਾ

ਸਾਡੇ ਬਾਹਰ ਪਸਰੀ ਅਨੰਤਤਾ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਘੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਣ ਪਉਣ ਅੰਦਰ ਘੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਇਹ ਪੰਛੀ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਰੱਬ ਦਾ ਪਿਆਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਰਦੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੱਬ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸੁਤੇ ਹੀ ਉਠ ਗਿਆ ਜਾਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਹੇਕ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਸੱਦ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਬੇਅਖ਼ਤਿਆਰ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ !' ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ । ਇਕਾ ਇਕ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪੰਛੀ, ਉਹ ਲਾਨ, ਉਹ ਪਾਣੀ, ਉਹ ਅਸਮਾਨ ਜਿਸ ਉਤੇ ਹੁਣ ਊਸ਼ਾ ਕਿਰਮਚੀ ਤੋਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਸਭ ਇਕ ਦੈਵੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਪਏ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਛੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਨ, ਗੀਤਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਨ, ਉਦਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਨ। ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਛਿਨ ਸੀ, ਐਸਾ ਮਿਲਾਪ ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਚਾ ਸਾਧਕ ਨਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਕਰਤਾਰਤਾ ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਲ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਹੀ ਆਤਮਾ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਧੜਕ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ 'ਚੋਂ ਹੇਕ ਬਣ ਨਿਕਲੀ ਸੀ। ਤਦ ਇਕਾਇਕ ਪੰਛੀ ਸਾਰੇ ਉਡ ਗਏ, ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਵੀ। ਤੇ ਮੈਂ, ਮੇਰੀ ਏਕਾਂਤ ਤੇ ਮੇਰਾ ਚਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਡੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।

(1978)

ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ ਬੱਜ ਲੱਗ ਜਾਣੀ ਸੀ

ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਇੱਜ਼ਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਪਿਆਰ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਫ਼ਤੇ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਸੁਣਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ।

ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਦ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਜਦ ਗਰਮੀ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹਸਪਤਾਲ ਹੀ ਮਿਲਣ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਮੈਨੂੰ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਤੇ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਜਦ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹੋ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਜ਼ਾਤੀ ਸੰਪਰਕ ਕਦਰੇ ਘੱਟ ਗਿਆ ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰੁੱਕਾ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ, ਉਸ ਦਾ ਰੁੱਕਾ ਵੇਖ ਕੇ, ਚਾਅ ਜਿਹਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਉਸ ਰੁੱਕੇ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ ਸਲਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ''ਨੇਕੀ, ਇਹ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਇਹ ਰੁੱਕਾ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਲਿਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਚੰਗੇ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਗੋਚਰੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ।''

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਦੱਸੋ ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ ? ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੇਰਾ ਲੜਕਾ ਡਾਕਟਰੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਨੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਚੇ ਤੁਹਾਡੇ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਿਸੇ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਆਏ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਵੇ।''

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਤੁਸਾਂ ਡਾਕਟਰ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਕੰਮ ਲਈ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਉਸ ਦੀ ਤਾਂ ਨੌਬਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਜੀ। ਮੈਂ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ

ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਗੋਚਰੇ ਕੰਮ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, "ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ - ਉਹ ਵੀ ਮਾਣ ਨਾਲ। ਤੇ ਇਹ ਰੁੱਕਾ ਤੁਰਤ ਲਿਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਲੈ ਆਇਆ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਡਾਕਟਰ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਬੜੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ। ਤੁਹਾਡਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਰੁੱਕਾ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹੋ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਖੇਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ, ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।"

ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਹਾਂ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਚੰਗੀ ਦੋਸਤੀ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਹਰਿਭਜਨ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਟੱਕੇ ਵਰਗਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।"

ਉਹ ਸੱਜਣ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਬੜਾ ਦੋਸਤ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਸੈਂ, ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਟਕੇ ਵਰਗਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।"

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੰਮ ਕੀ ਸੀ ਤੁਹਾਡਾ ?" ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਦ ਕੰਮ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਐਸੇ ਜਲੀਲ ਕੰਮ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਸਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਥੇ ਹੀ ਠੰਢਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ - ਨੇਕੀ ਹੋਰਾਂ ਕੋਲ ਭੇਜਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਰੁੱਕੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ ਬੱਜ ਲੱਗ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕੋਤਾਹੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ।"

ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਉਸ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ।

(1980)

ਜੀਣਾ, ਨਾ ਜੀਣਾਂ ਇਕ ਬਰਾਬਰ

ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਰਾਹਤ ਤਦ ਫ੍ਰਾਂਸ ਵਿਚ ਲੀਮੂਜ਼ ਨਗਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਲੀਮੂਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਇਥੋਂ ਲਾਗੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ ਓਗਦੂ-ਸੁਰ-ਕਲੇਨ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਹੱਟ ਕੇ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੋ ਆਉਣ ਦੀ ਸਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜੋ ਮੰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦਿਖਾਲ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਜੋ ਵੀ ਕੋਈ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇਖ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਮੰਨ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਓਧਰ ਲੈ ਗਿਆ।

ਉਥੇ ਅਪੜਦਿਆਂ ਹੀ ਇਕ ਫੱਟੇ ਉਪਰ "ਖ਼ਾਮੋਸ਼।" ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ "ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬੋਲ ਕੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਨ ਕਰਨਾ।"

ਪਿੰਡ ਕੀ ਸੀ, ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਲੇ ਘੁੱਪ ਖੰਡਰਾਂ ਉਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁੱਪ ਲੱਥੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਜੋ ਵੀ ਕੋਈ ਉਥੇ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਸੋਚਵੰਦ ਵੀ। ਉਥੇ ਜਾਂ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਚਿਰ ਚਿਰ ਸੀ, ਜਾਂ ਰੁਖਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਚਹਿਕ। ਬਾਕੀ ਪੂਰੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਸੀ।

ਡਰਾਈਵਰ ਸਾਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਕ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਫੱਟਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ, "ਇਹ ਇਕ ਦਰਜੀ ਦਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।" ਉਸ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਜ਼ੰਗ ਨਾਲ ਖਾਧੀ ਹੋਈ ਸਿਲਾਈ ਦੀ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਭੁੰਵੇਂ ਉਲਟੀ ਪਈ ਸੀ। ਜਰਾ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਟੁੱਟਾ ਫੁੱਟਾ ਮੁਰੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਹ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ, ਭੂਤ-ਵਾੜਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ?" ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਇਹ

ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਥੇ ਲਿਆਇਆ ਹਾਂ।''

ਇਹ 10 ਜੂਨ 1944 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਰਮਨ ਫੌਜਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭੰਨ ਕੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਤਕ ਅਪੜ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਭ ਲੋਕ ਚੌਰਾਹੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ। ਸਭ ਲੋਕ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸਵਿਸਾ ਤਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਉਥੇ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਬੇਲੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਵਿਚ। ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਨੂੰ ਇਕ ਅਗਨ-ਬੰਬ ਦੇ ਵਿਸਫੋਟ ਰਾਹੀਂ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਸਾਰੇ 642 ਜੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਇਮਾਰਤ ਅਣਸਾੜੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੜੇ ਹੋਏ ਖੰਡਰ ਨੂੰ ਯਾਦਗੀਰੀ ਸਮਾਰਕ ਵਜੋਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਕਤਲਾਮ ਬਾਰੇ ਪੈਂਫਲੈਟ ਆਦਿ ਵੇਚਦੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ, ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪੰਛੀ ਕਿਵੇਂ ਚਹਿਕਦੇ ਪਏ ਹਨ? ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਰੁਦਨ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣੇ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਾਕੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਏਡੇ ਭਾਰੇ ਜ਼ੁਲਮ ਰਾਹੀਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਜੀਅ ਲੱਗੇ।

ਹੁਣ ਵੀ ਜਦ ਮੈਂ ਉਹ ਦਿਨ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਡਰਾਈਵਰ ਲਈ ਦਿਲੀ ਸਤਿਕਾਰ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਲਾ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਸਮਾਰਕ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪਰਿਚੈ ਕਰਾਇਆ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਇਹੋ ਜਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵੇਖ ਕੇ ਕੀ ਰੱਬ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਮਾਯੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਣਾ?

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰਦੋਸ਼ੇ ਜੀਆਂ ਦਾ ਘੋਰ ਕਤਲਾਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਾਸੀ

ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕੀ ਮੇਰਾ ਜੀਣਾ, ਨਾ ਜੀਣਾ ਇੱਕ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਮੈਂ ਜਰਮਨ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਭਯ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਭਯ ਕੌਮ ਵੀ ਏਡਾ ਘਿਨਾਉਨਾ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਕੀਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੀ ਰਾਖਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਡਰਾਈਵਰ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ। ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਆਖਿਆ, "ਜੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕੁਝ ਹਰ ਉਸ ਯਾਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਉੱਜਲ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਆਸ ਬੱਝਦੀ ਹੈ।"

(1981)

ਇਕ ਸੱਚਾ ਜਨ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਲੀਡਰ

ਵਿਸ਼ਵ ਸੁਅਸਥ ਸੰਸਥਾ (WHO) ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਦਾਰਸ ਸਲਾਮ (ਤਨਜ਼ਾਈਆ) ਪਹੁੰਚਿਆ ਸਾਂ। ਉਥੇ ਅੱਪੜਨ ਸਾਰ ਹੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੈਲਥ ਮਿਨਿਸਟਰ ਕਰ ਰੇਹਾ ਸੀ।

ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਜਟ ਵਿਚ ਜਨ ਸੁਅਸਥ ਲਈ ਜਿਤਨੀ ਕੁ ਰਕਮ ਰਾਖਵੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਨਹੀਂ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ-ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੁ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਹ ਦਵਾਈਆਂ ਤਾਂ ਹਰ ਹਸਪਤਾਲ ਤੇ ਹੈਲਥ ਸੈਂਟਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ।

ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮਿਰਗੀ ਰੋਗ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹੈਲਥ ਮਿਨਿਸਟਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਖਿਆ। ਹੈਲਥ ਮਿਨਿਸਟਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।" ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ ਹੰਝੂ ਮੇਜ਼ ਉਪਰ ਡਿਗ ਪਏ।

ਸਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਦਲੇਰੀ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸਾਹਿਬ! ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਆਪ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹੋ ?" ਮਿਨਿਸਟਰ ਨੇ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੰਝੂ ਪੂੰਝੇ, ਫਿਰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਪਿੱਛੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਏਥੇ ਜੋ ਬੰਦਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦੇ ਗੁਰਦੇ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਡਾਇਐਲਿਸਿਜ਼ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਲੈਣੀ ਪਵੇਗੀ, ਜੋ ਗੁਰਦਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ

ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਉਸ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਕਿਤਨੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਮਸ਼ੀਨ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿਆਂ।''

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ, ਏਨੀ ਰਕਮ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਿਰਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਮੈਂ ਮਸ਼ੀਨ ਖ਼ਰੀਦਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ!''

''ਹੰਝੂ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਲਈ ਸਨ। ਮਸ਼ੀਨ ਲਈ ਇਨਕਾਰ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਹੈ।''

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਸਭਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਉਤਰ ਆਏ।

(1981)

ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ

ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਮਾਨਸਕ ਸੁਅਸਥ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਆਨਰੇਰੀ ਸਕੱਤਰ ਸਾਂ। ਤਦ ਇਕ ਯਹੂਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਨਾਮ ਉਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਫਿਰਤੂ ਰਾਜਦੂਤ ਦੇ ਪਦ ਲਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਨਿਊਯਾਰਕ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸੋ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉਥੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਇਕ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਸਮਾਂ ਮੁਕਰਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮਿਲਿਆ।

ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਔਰਤ ਜਾਪੀ। ਹਸਮੁਖ ਬਹੁਤ ਸੀ, ਤੇ ਹਾਸਾ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਰੌਚਕ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬੈਠਿਆਂ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸੇ।'

ਹੱਸ ਪਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜਿਥੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਓ!" ਉਹ ਫਿਰ ਹੱਸੀ ਤੇ ਇਕਦਮ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਮੈਂ ਯਹੂਦੀ ਹਾਂ ਤੇ ਯਹੂਦੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗਰਬ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਚੰਗਲ 'ਚੋਂ ਮਸਾਂ ਹੀ ਬਚੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਦਿਨੇ ਲੁਕਦੇ ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਐਮਸਟਰਡੈਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਜਰਮਨੀ 'ਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲੇ ਸਨ, ਇਕ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਸੋਚਣ ਲਈ ਬੁਲਾਈ ਹੈ। ਸੋ ਉਹ ਉਥੇ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ।

ਉਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਜੋ ਰੈਜ਼ੋਲਿਊਸ਼ਨ ਪਾਸ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆਏ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨੀ

ਵਿਦਿਆ ਦਿਵਾਉਣੀ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਮਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, ''ਬੱਚੀਏ ਤੇਰੇ ਦਾਂਦੇ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੀਂ।'' ਸੋ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

''ਫਿਰ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਐਮ.ਏ.,ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ, ਫਿਰ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਐਲ.ਐਲ.ਐਮ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਖ਼ਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਧਰਮ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਡਾਕਟ੍ਰੇਟ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਵਿਦਿਅਕ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਦਾਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੈ, ਤੇ ਮੈਂ ਦਾਦੇ ਨਾਲ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਤਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਵਾਕਈ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ।''

ਮੈਂ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸੋਚਿਆ, ''ਕਾਸ਼! ਮੇਰੀ ਕੌਮ ਵੀ ਐਸਾ ਕੋਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕੇ!''

(1983)

ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਣਾ

ਸੁਆਮੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੰਦ ਜੀ ਦਾਰਸ ਸਲਾਮ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੁਣਨ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਮੇਰਾ ਰਾਊਂਡ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜ ਸੱਤ ਮਿੰਟ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਪੰਜ ਸੱਤ ਮਿੰਟ ਹੀ ਪੂਰਾ ਇਕ ਘੰਟਾ ਹੋ ਗਏ। ਤੇ ਜਦ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਗ਼ਾਲਬਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਤਾਂ ਵੀ, ਮੈਂ ਘਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜਾਰੀ ਸੀ ਜਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਡਾਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਤੋਂ ਵੀ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰਾਂ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਰੋਕ ਲਈ, ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਹੇਠਾਂ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਜੁ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਸਕਾਂ।

ਤਦ ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, "ਅਸੀਂ ਕਦੋਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਭਾਲਦੇ ਹਾਂ, ਰੱਬ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਭਾਲਦਾ ਹੈ.....ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਭਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਐਸੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਰੁਚੀ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮਾਂ ਫਿਰ ਬੇਨਤੀਆਂ ਵਿਚ, ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਦਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕੋਈ ਪੱਖਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਏ.ਸੀ. ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਮੋਟਰ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਆਰਾਮ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਲਗਦਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਉਤੇ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੋ! ਕਦੇ ਕਦੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਣਾ, ਫਿਰ ਵੇਖਣਾ ਕਿਤਨੀ ਵੱਡੀ ਆਤਮਕ ਅਮੀਰੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(1983)

. ਸਤਿ ਨਾਮ = ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ

ਫ਼ਾਦਰ ਜੋਇਨੇ ਦਾਰਸ ਸਲਾਮ ਵਿਚ ਉਸੇ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਪਾਦਰੀ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੋਪ ਦੇ ਜ਼ਾਤੀ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਸਨ। ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਧਰਮ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਹੀ ਮਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੀ ਮਾਹਰ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਲਗਿਆਂ ਅਜੇ ਮਹੀਨਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘‘ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੁਝ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਉਤਸਕ ਸਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ। ਘੰਟਾ ਕੁ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਬੈਠੇ। ਅਸਾਂ ਬਹੁਤੀ ਗੱਲ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਕੀਤੀ। ਉਠਣ ਲਗਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘‘ਅਸੀਂ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਲਈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਕਰੀਏ ?’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘‘ਫ਼ਾਦਰ! ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੁਭਾਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ।’’

ਸੋ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ‘‘ਅਸੀਂ ਈਸਾਈ ਲੋਕ ਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਭ ਬਦੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬਦੀ ਕੌਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ?’’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘‘ਰੱਬ ਆਪ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।’’ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘‘ਹੈਂ ? ਰੱਬ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨੇਕੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਬਦੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਬਦੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?’’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘‘ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਕੇਵਲ ਧੁੱਪ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਛਾਇਆ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਹੈ।’’ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘‘ਪਰ ਛਾਇਆ ਤਾਂ ਤਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕੋਈ ਬਾਧਾ ਹੋਵੇ।’’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘‘ਬਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਧਾ ਹੋਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਹਉਮੈ ਦੀ। ਹਉਮੈ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੈਵੀ ਚਾਨਣ ਵਲ ਪਿੱਠ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਜੇ ਮੂੰਹ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਲ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਬਦੀ ਦੀ ਛਾਇਆ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।’’

ਫ਼ਾਦਰ ਯੋਇਨੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਫ਼ਾਦਰ! ਗੱਲ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਜ਼ਰਾ ਵੱਲ ਪਾ ਕੇ।" "ਉਹ ਕਿਵੇਂ" ਫ਼ਾਦਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡਾ ਰੱਬ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ ਨਾ ?" ਫ਼ਾਦਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਦੇ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਫਿਰ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਬਾਗੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਉਹ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਉਸੇ ਦਾ ਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸੋ ਬਦੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੋਇਆ।" ਫ਼ਾਦਰ ਯੋਇਨੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਤੁਹਾਡੇ ਧਰਮ ਨੇ, ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਓਟ ਨਹੀਂ ਲਈ।"

ਤਦ ਮੈਂ ਫ਼ਾਦਰ ਯੋਇਨੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਤ੍ਰਿਕੜੀ ਵਿਚੋਂ ਰੱਬ ਦੀ ਵੀ ਸਮਝ ਹੈ, ਰੱਬ ਦੇ ਬੇਟੇ ਦੀ ਵੀ, ਪਰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪ੍ਰੇਤ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਪ੍ਰੇਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਤ ਨਹੀਂ ਰੂਹ ਸਮਝੋ ਤੇ ਧਿਆਨ ਲਗਾਓ, ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।"

ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੜਕੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਬੈਠਾ। 'ਸਤਿ ਨਾਮ' 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। 'ਸਤਿ' ਦਾ ਅੰਰਥ ਅਸੀਂ ਸੱਚ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਹੋਂਦ ਵੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਸਤਿ ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਪਵਿਤ੍ਰ ਵੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੈਂ 'ਨਾਮ' ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਨਾਮ ਕੀ ਹੈ ? ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਕ 'ਨਾਮ' ਮੇਜ਼ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਮੇਜ਼ ਤਾਂ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਵੀ, ਲੋਹੇ ਦੇ ਵੀ, ਪੱਥਰ ਦੇ ਵੀ। ਚੌਰਸ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਗੋਲ ਵੀ, ਤਿਕੋਨੇ ਵੀ, ਖੱਟਪਖੀ ਵੀ। ਸਾਦੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੜਾਊ ਵੀ। ਪਰ 'ਨਾਮ' ਸਭ ਦਾ ਮੇਜ਼ ਹੀ ਹੈ। ਮੇਜ਼ ਵਸਤ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ, ਵਸਤ ਦੇ ਸਾਰ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। 'ਨਾਮ' ਆਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਸਤਿ ਨਾਮ' 'ਪਵਿਤ੍ਰ ਆਤਮਾ' ਅਥਵਾ 'ਰੂਹਅਲਕੁਦਸ', 'ਹੋਲੀ ਸਪਿਰਿਟ' ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਫ਼ਾਦਰ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ, "ਫ਼ਾਦਰ, ਤੁਹਾਡੀ ਅਸੀਸ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ 'ਪਵਿਤ੍ਰ ਪ੍ਰੇਤ' ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਤਨੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨੇ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਬਹੁਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਹੈ।"

(1983)

ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਭੂਲ-ਭੁਲਈਆ

ਤਦ ਮੈਂ ਦਾਰਸ ਸਲਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਉਥੇ ਬੜੀ ਵਾਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੈ ਪਿਆ - ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ, ਈਸਾਈ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਿ ਸਭ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਥੇ ਆਏ।

ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਆਏ। ਨਾਮ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹੀ ਉਹ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਨਕਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਾਨੂੰ ਰਲਗੱਡ ਹੋਏ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਅੱਡ ਮੰਨ ਕੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਯਥਾਰਥ ਅਸਾਂ ਕਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ? ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਨੁਮਾਨਿਆ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਿਜ਼ਿਕਸ ਦੇ ਇਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣਾਏ : "ਯਥਾਰਥ ਉਹ ਹੈ ਨਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ! ਸੱਚ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਪੁਰ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਸ ਦਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਲਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਭਾਲ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਣ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਨੂੰ ਉਹੋ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਡੀਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਡੀਕਦੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਸੇ 'ਤੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।" ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚ ਹੀ ਹੋਣੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਮੈਂ ਉਸ ਭੂਲ-ਭੁਲਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਫ਼ਾਦਰ ਯੋਇਨੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਫ਼ਾਦਰ ਯੋਇਨੇ ਸਾਡੇ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਮੁਖ ਪਾਦਰੀ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਮਸਕ੍ਰਾਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਕੁਝ ਲੋਕ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਭੂਲ-ਭੁਲਈਆਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਜਤਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਪਿਆਜ਼ ਦੇ ਛਿਲਕਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹੋਂਦੇ ਹਨ--ਨਿਰੇ ਛਿਲਕੇ ਹੀ ਛਿਲਕੇ--ਵਿਚ ਗਿਰੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੀ।

(1983)

'ਅਮਨ ਯਾਤ੍ਰਾ' ਦੀ ਬਾਤ

ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ "ਅਮਨ ਯਾਤ੍ਰੀ" (Peace Pilgrim) ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਅਮਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਤਕੜਾ ਵਿਆਖਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤਾਉਣ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਸ਼ੰਕੂ ਬਿਰਤੀ ਬੋਲ ਪਈ, "ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਆਪ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਰਾਵਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ (ਤਿਆਰ) ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੜਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਈਸਾਈਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸੂਲੀ ਦੀ ਜੰਗ ਲੜੀ। ਸਾਡੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਸੋ ਧਰਮ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਵੀ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ।"

ਉਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ, "ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਲੜਾਈ ਚੰਗੀ ਹੈ ਕਿ ਅਮਨ?"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਬਿਨਾ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰੇ ਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਸੰਭਲੇ ਤਾਂ ਤਲਵਾਰ ਉਠਾਉਣੀ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਉਠਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਹੋਰ ਤਰਕੀਬਾਂ ਵਰਤਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨ ਆਈ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ, "ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।"

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੇਕ ਜੁਗਤਾਂ ਹੋਰ ਹਨ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ - ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ 'ਤੇ ਵੀ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟਿਕਾਇਆ।

(1984)

ਏਕਾਂਤ ਦਾ ਲਾਭ

ਸੰਨ 1986 ਈਸਵੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਸੁਅੱਸਥ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਰਮਾ ਭੇਜਿਆ, ਉਥੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਅੱਸਥ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ।

ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਜਣੇਂ ਸਾਂ, ਇਕ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ, ਇਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਤੇ ਇਕ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਰੰਗੂਨ ਵਿਚ ਰਹੇ ਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਤੇ ਨਰਸਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੂੰ ਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਫਿਰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀ ਮਾਂਡਲੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਇਕ ਝੀਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ, ਜੋ ਰੂਸੀਆਂ ਨੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਸਾਡਾ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਸਾਂ ਦੱਸ ਦਿਨ ਉਥੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਰੰਗੂਨ ਪਰਤ ਕੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਮਾਂਡਲੇ ਕੀ ਪਹੁੰਚੇ, ਸਾਡੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਾਰ ਬਿਜਲੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਬਰਮਾ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਰੇਲਾਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣਗੀਆਂ, ਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਟੀਵੀ ਆਦਿ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਤਿਆਦਿ। ਸਾਡੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਹਨੇਰਾ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਅਸਾਂ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੇਣੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਵੀ ਹਨੇਰਾ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋ ਸਾਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਪਰਤਣ ਤੱਕ ਉਡੀਕਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ ।

ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਸਾਥੀ ਜੋ ਪੱਛਮ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸਨ, ਤੇ ਕਦੇ ਨਿੱਚਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬੈਠੇ, ਬੜੇ ਤਿਲਮਿਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਦਫਤਰ ਜਾ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛਣ, ਬਿਜਲੀ ਕਦੋਂ ਆਵੇਗੀ ।

ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਿਲਣ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤਿਓਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਕ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਡਾਕਟਰ ਇਥੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸੋ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਸੰਬੰਧੀ ਲਈ ਡਾਕਟਰੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਸੋ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਕਿਆਸ ਗ਼ਲਤ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ, ''ਡਾਕਟਰ ਜੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਨੇ ਏਕਾਂਤ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਓ। ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਐਸੀ ਆਤਮਕ ਅਵੱਸਥਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰ ਚੁੱਪ ਵਰਤ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਤਾ ਨਾ ਸਮਝੋ, ਰੱਬ ਦੇ ਸਮੀਪ ਹੋਣ ਦਾ ਅਉਸਰ ਸਮਝੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਐਸੀ ਏਕਾਂਤ ਸ਼ੈਦ ਮੁੜ ਕਦੇ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ, ਕੋਈ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਨਹੀਂ ਖੜਕਣਾ, ਕਿਸੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ, ਕਿਸੇ ਮਹਿਮਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਵਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨੀ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ ਵੀ 'ਵਾਜ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨੀ। ਕੇਵਲ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਹੋਣੇ ਹੋ। ਹੋ ਜਾਓ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਸੱਚੇ ਅੱਗੇ ਨੰਗੇ, ਨਿਸੱਕਤ, ਥੁੜਾਂ ਮਾਰੇ, ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ, ਪਾਪਾਂ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਹੋਏ। ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਣਾ। ਤਦ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਰੱਬ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਣਾ।''

ਉਹ ਤਾਂ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਏਕਾਂਤ ਦੇ ਲਾਭ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਦੱਸ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਲਾਉਂਜ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਨੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਮਨ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ, ਪਰ ਅਦਿੱਖ, ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਬੈਠਾ ਆਪ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(1986)

ਦਾਰ ਜੀ!

ਸ: ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਵਾਲੇ ਇਕ ਦਿਨ ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਗਏ। ਆਏ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣ, ਕੋਈ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਕੁਝ ਉਲਝਨ ਵਿਚ ਹਨ, ਸੋ ਝੱਕ ਰਹੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਣਾਅ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ''ਦਾਰ ਜੀ! ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਮੱਦਾਹ ਹਾਂ। ਬਾਹਰਵੀਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ 'ਸਾਵੀਂ ਪੱਧਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' ਤੇ 'ਸੁਖਾਵੀਂ ਸੁਧਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' ਮੈਨੂੰ ਸੇਧ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।''

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਵਿਚੇ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਡਾ: ਨੇਕੀ ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੈਂ ਬੜਾ ਸ਼ਰਧਕ ਸਾਂ। ਨੇਮ ਨਾਲ ਪਾਠ ਕਰਦਾ। ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ। ਇਕ ਗੱਲ, ਪਰ, ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਅੱਖਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਤਰੇ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਡਿੱਗਣ ਦਿੰਦੇ। ਜੇ ਡਿੱਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਸਾਂਭ-ਸਾਂਭ ਰੱਖਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵਧਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਓਸ ਦਿਨ ਵਧੇਗੀ ਜਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਏਨੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲਣਗੇ। ਸੋ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੱਟੜ-ਪੰਥੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਕਢਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਜਕੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਤਦ ਮੈਂ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਵੀ ਚਲਾਈ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਉਹ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਚੰਗੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇਵੇ ਪਰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ

ਧਰਮ ਦੀ ਜਕੜ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ।

''ਇਹ ਗੱਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਸਰਪਰੱਸਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ। ਮਾਇਕ ਹਾਲਤ ਵੀ ਸੁਧਰਨ ਲੱਗੇ। ਘਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਦਾਮਾਦ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

''ਓਦੋਂ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਛਪਵਾਈਆਂ। ਮੈਂ ਉਹ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੀ ਸਾਂ, ਨਾਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਲਾਸਿਕ ਜੋ ਮਿਲੇ ਉਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਤੇ ਚੋਖਾ ਅਸਰ ਹੋ ਗਿਆ।

''ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਮੈਂ ਬੇਆਰਾਮ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਦੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਵਹਾ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ ? ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਮੈਂ ਇਕ ਕੱਟੜਤਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਤੁਰਿਆ ਸਾਂ, ਪਰ ਇਕ ਦੂਜੀ ਕੱਟੜਤਾ ਵਿਚ ਆ ਫਸਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਦਾਰ ਜੀ!...'' ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਵਿਚੇ ਕੱਟ ਕੇ ਬੋਲੇ, ''ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦਾਰ ਜੀ ਕਿਉਂ ਬੁਲਾਂਦੇ ਹੋ ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਂ ਤੇ ਨਵਤੇਜ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਸਾਂ, ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਜਦ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ 'ਦਾਰ ਜੀ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਦਾਰ ਜੀ ਹੋ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵੀ ਦਾਰ ਜੀ ਹੋਏ।''

ਫਿਰ ਮੈਂ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ''ਦਾਰ ਜੀ, ਸਾਡੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਡੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ, ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਤੇ ਕੱਜਣ ਕਿਉਂ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜੇ ? ਤੁਸੀਂ ਮੌਲਿਕ ਜੀਊੜੇ ਹੋ, ਮੌਲਕਤਾ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ।''

ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਨਮ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਡੇਢ ਕੁ ਘੰਟਾ ਹੋਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਚਲਣ ਲਗਿਆਂ ਮੈਂ ਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ''ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਪਹਿਲੀ

ਵਾਰ ਆਏ ਹੋ, ਕੁਝ ਜਲ-ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਜਾਓ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਅਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਕੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜਲ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਸਰ ਛਡਦੀਆਂ ਹਨ ?"

ਸੰਤੁ ਮਿਲੈ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਹੀਐ
ਮਿਲੈ ਅਸੰਤੁ ਮਸਟਿ ਕਰਿ ਰਹੀਐ।" (ਪੰ : 870)

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਦਾਰ ਜੀ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਜੋ ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ।"

ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ

'ਸੋਚ' ਜੀ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, "ਨੇਕੀ! ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦੈਂ ?" ਮੈਂ ਝਕਦਿਆਂ ਝਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਹਾਂ।" ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, "ਕਾਹਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨੈਂ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ।" "ਸਿਰਫ਼ ਵਾਹਿਗੁਰੂ! ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰਨੈਂ ਕਿ ਕੋਈ ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਈ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਏ।" ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, "ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਏ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਦਸ ਦਿੱਤਾ ਅਸਲੀ ਹੈ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ਜੀ, ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੈ।" ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, "ਉਹ ਕਿਵੇਂ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਤੁਰੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੈ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਈ ਹੈ ?" ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ, "ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬਾਬਾ ਕਲਾਧਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਅੱਸੀ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ, ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਹੁਣ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਆਵਾਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹੁਣ ਕੋਈ ਵਿਸਾਹ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ...।" ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਵਿਚੇ ਟੋਕ ਕੇ ਸੋਚ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਸਨ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ ਸੀ।" ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਬਾਬਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।" "ਬਾਬਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਿਹੜੇ ਸਨ ?" ਸੋਚ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਾੜੀਆਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ।"

ਫਿਰ ਤੋਂ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਬਾਬਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ 'ਨਾਮ' ਗੁਰਮੁਖ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਨ।'' ਸੋਚ ਜੀ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਇਹ ਓਹੋ ਸਨ ਨਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ ?'' ਮੈਂ ''ਹਾਂ ਜੀ'' ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੋਚ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਨਾਮ ਫਿਰ ਤੁਸਾਂ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ?'' ''ਜੀ ਨਹੀਂ'', ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਦਾਦਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਨਾਮ ਦੇਣ ਦਾ ਹੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਤਨੀ ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਨਾਮੀ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਬਾਬਾ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੁਣ ਕਾਨਪੁਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤੁਸਾਂ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲਉ।'....'' ਸੋਚ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਤਾਂ ਤੁਸਾਂ ਨਾਮ ਬਾਬਾ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਲਿਆ ?'' ਮੈਂ ''ਹਾਂ ਜੀ'' ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੋਚ ਜੀ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ''ਕੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਸੋਚ ਜੀ! ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਾਮ ਅੱਗੇ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ।'' ਸੋਚ ਜੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਨਾਮ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਵਾਕਫੀ ਲਈ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬੋਲ ਕੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋ ?'' ਮੈਂ ਫਿਰ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਝਕਿਆ। ਤਦ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੇਰਾ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ।'' ਤਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ, ''ਇਹ ਨਾਮ ਹੈ ... ...'।'' ਸੋਚ ਜੀ ਬੇਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਹਿ ਉਠੇ, ''ਵਾਹ! ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ'' ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਦਿੱਤਾ।

ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ 'ਨਾਮ' ਨਾਲ 'ਨੇਮ' ਵੀ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੈ। ਨੇਮ ਬਣਿਆ ਰਹੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਛੇਤੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ; ਟੁੱਟਦਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਧਾ ਪੈਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ।

(1990)

ਅਸ਼ਲੀਲ ਬੋਲਾਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਦੀ ਲੋੜ

ਕੰਵਰਜੀਤ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗਏ। ਉਹ ਸੱਜਣ ਇਹ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਕਵੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ ਹਾਂ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਾਲੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਕਿੱਤੇ ਵਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪੇਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਵਰਜਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੋਲੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਜਦ ਅਸੀਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਸਾਡੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸਾਲਗਿਰਾਹ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਜੇ ਆ ਸਕੋ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦੇ ਸਕੋ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗੇ।''ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਇਹ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਉਸ ਦਿਨ ਬੜੀ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਸੀ। ਬੜੇ ਲੋਕ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਖੂਬ ਜਸ਼ਨ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਲੋਕੀਂ ਦੁਬਾਰੇ ਤਿਬਾਰੇ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਜਦ ਅਸਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਅਜੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ, ਤੇ ਕੇਵਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਐਲਬਮ ਵਿਖਾਉਣੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਹੋਰ ਰੁੱਕ ਗਏ।

ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਐਲਬਮ ਕੱਢ ਲਿਆਈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਐਲਬਮ ਦਿਖਾਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਐਲਬਮ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ

ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਹੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਇਕ ਸਲਾਹ ਲੈਣੀ ਹੈ।" ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਦੱਸੋ!" ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਮੈਂ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰ ਵੀ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ, ਪਰ ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਝੱਕ ਗਈ।" ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਤਾਂ ਝਾਕਾ ਲਾਹ ਲਿਆ ਜੇ, ਹੁਣ ਹੀ ਦੱਸੋ।"

ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਇਹ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਪਤੀ, ਬੜੀ ਫ਼ੁਹਸ਼ - ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਜੱਡ ਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਗੱਲਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੋਣੈ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਵੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਵੀ। ਪਰ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ।" "ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਜੀ ਆਪੇ ਬੋਲ ਪਏ, ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, "ਇਹ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਕਾਮੁਕ ਗੱਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਆਪਣੇ ਹਾਣੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਜਾਂ ਸੁਣ ਲੈਣੀਆਂ ਨੇ। ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਜਾਂ ਨਾ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।..."

ਤਦ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚੇ ਟੁੱਕ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਾਣੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣ ਲਈ ਹੋਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸੁਣ ਲੈਣਗੇ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਜੱਡ ਲੋਕਾਂ ਵਾਲੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਬੋਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਾਹਵੇਂ ਸਭਯ ਪੱਧਰ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਅਵਿਰਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਜੁ ਉਹ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਸਿਖ ਸਕਣ ਤੇ ਸਭਯ ਜਗਤ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਾਜਣਹਾਰ ਬਣ ਸਕਣ।"

ਉਸ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕੋਈ ਐਸੇ ਭੈੜੇ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਬੋਲਾਂਗਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਬਚਨ ਰਿਹਾ।" (1991)

''ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਵਾਹ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਰਾਂਗੀ''

ਉਨੀ ਸੌ ਨਵਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਹੇਮ ਕੁੰਟ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ 'ਤੇ ਗਏ ਸਾਂ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਨਾਮ ਧੁਨ ਲੱਗੀ ਰਹੀ।

ਗੋਬਿੰਦ ਧਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਆਯੋਜਿਤ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜੋ ਜਥੇ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸਨ ਸਾਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨ ਦੇਖਿਆ ਜਿੱਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ, ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਂ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਸੱਜਣ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਿਖਵਾ ਦੇਣ।

ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਇਕ ਵਿਆਹੁਤਾ ਲੜਕੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਨ ਆਈ ਹਾਂ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਜੀ ਕੋਲ ਨਾਮ ਲਿਖਾਣ ਗਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।'' ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਕਿਹਾ, ''ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੁ ਤੁਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲਾਡਲੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ?''

ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਉਹ ਪੁਛਦੇ ਸਨ, ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਪਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੈ ? ਜੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ ? ਤਦ ਮੈਂ ਕਿਹਾ 'ਜੀ ਨਹੀਂ' ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਤਦ ਤੁਹਾਡੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਰਹਿਤ ਨਿਭ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੀ। ਸੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਛਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।''

. ਸ੍ਰ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਪਏ ਤੇ ਉਸ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਆ ਜਾਣਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਉਹ ਲੜਕੀ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਸ੍ਰ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਉਸ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਛੁਹਲੇ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਪਰਤ ਗਈ।

ਪੂਰੇ ਵਕਤ ਸਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਉਹ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਸ੍ਰ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਵੀ ਉਥੇ ਸਨ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਬੀਬੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਛਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਫੇਰ ਕਿਉਂ ਆ ਗਏ ਹੋ ?"

ਸ੍ਰ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਸ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਛਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ?"

ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ।"

ਸ੍ਰ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇ। ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ।"

ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਨਹੀਂ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹੋ ਪਤੈ ਕਿ ਦੰਪਤੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਿਭਦਾ ਨਹੀਂ।" ਸ੍ਰ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਤਦ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਦ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਤਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਰ ਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛਕਾਉਂਦੇ।"

ਤਦ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰੁੱਤਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਠੀਕ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਇੰਜ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਛਕਾਇਆ।"

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਬੱਚੀ ਉਥੇ ਆਈ ਜਿੱਥੇ ਸ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਂ ਖਲੋਤੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਅਜਬ ਨੂਰ ਸੀ। ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਤਿਹ ਗਜਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗਵਾਹ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਰਾਂਗੀ।" (1996)

ਮੇਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਲੜ ਸਕਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਰੱਖਦੇ ਹੋ?

ਮੈਂ ਹੇਮਕੁੰਟ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ 'ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਛਿਆਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪੜਾ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਹੇਮਕੁੰਟ ਸਾਹਿਬ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਸੀ। ਕੋਈ ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਦਾ ਜੱਥਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਗੀ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਸਨ, ਉਹ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਠਹਿਰਨਾ ਹੋਂਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਆਪ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਰਸਤਾ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਢਾਹ ਸਕਣਾ ਕਿਤਨਾ ਕਠਿਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦੀ ਤਾਂ ਜੁ ਰੱਬ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਆ ਸਕੇ। ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਮੂੰਹੋਂ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਕਰੀ ਜਾਵਾਂ ਪਰ ਧਿਆਨ ਹੋਰ ਕਈ ਊਲ ਜਲੂਲ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰੇ।

ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੁ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ, ਡਾਕਟਰੀ ਦੀ ਵੀ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਾਂ।

ਇਕ ਲੜਕੀ ਕੋਈ ਸਤਾਰਾਂ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਪੈਦਲ ਤੁਰਦੀ ਪਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਠੇਡਾ ਵੱਜਾ ਤੇ ਉਹ ਉਲਰ ਕੇ ਡਿਗ ਪਈ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਬਾਂਹ ਮਚਕੋੜੀ ਗਈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਖਰੂੰਢੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਦਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਦਰਦਨਾਸ਼ਕ ਕਰੀਮ ਦੀ ਮਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਖਰੂੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕੀਟਾਣੂ ਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈ ਨਾਲ ਧੋਤਾ ਤੇ ਪੱਟੀ ਕੀਤੀ। ਬੜੀ ਬਹਾਦਰ ਕੁੜੀ ਸੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਫੇਟਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਝੱਲੀਆਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੁਰਤੇ ਦਾ ਦਾਮਨ ਫੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਹੰਝੂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕਦਮ ਵਹਿ ਤੁਰੇ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਕਾਸ਼ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਹੋਂਦੇ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬੇਟੀ ਮੈਂ ਵੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹਾਂ।" ਉਹ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋ ਪਈ,

ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਇਉਂ ਨਾ ਕਹੋ। ਰੱਬ ਕਰੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਵਰਗਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਰਕਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਸਾਡੀ ਚੁੱਪ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ। ਜਦ ਮੈਂ ਏਥੇ ਡਿੱਗੀ, ਜੇਕਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਥੱਪੜ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਵੇਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ।' ਫਿਰ ਜੇ ਮੈਂ ਪੈਰ ਮਚਕੋੜੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਲੰਗੜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ, ''ਐਵੇਂ ਮਚਲ ਨਾ ਮਾਰ। ਮੈਂ ਸਭ ਬਹਾਨੇ ਜਾਣਨਾਂ, ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨੀ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ।''

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ''ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਨਾ ਪਰਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰੀ ਜਾ। ਪਰ ਦਲੇਰ ਹੋ ਜਾ। ਡਰ ਨਹੀਂ, ਡਰਾ ਕੇ ਰੱਖ। ਬਹਾਦਰ ਬੰਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਟਿੱਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।''

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਕੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਬੱਚੀ ਇਕਦਮ ਉਠ ਖਲੋਤੀ ਤੇ ਜੈਕਾਰਾ ਮਾਰਿਆ, ''ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ।'' ਲਾਗਲੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ''ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ'' ਆਖ ਕੇ ਜੈਕਾਰੇ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸੀ, ਉਸ ਬੱਚੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਅੱਜ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ।''

ਅੱਠ ਨੌ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬੱਚੀ ਮੇਰੇ ਹਸਪਤਾਲ ਆਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਪਈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹੰਸੂ ਹੰਸੂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਘੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ''ਡਾਕਟਰ ਜੀ, ਜਦੋਂ ਦਾ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਧਾਰ ਲਿਆ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਬੱਦਲ ਹੱਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਜਦ ਘਰ ਪਰਤੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪਾਨ ਕਰ ਕੇ ਆਈ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੁਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਦੁਨੀਆਵੀ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਗਿਲਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਰਸੋਈ 'ਚੋਂ ਚਿਮਟਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਤਲ ਵੀ ਭੰਨ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਗਿਲਾਸ ਵੀ। ਉਹ ਤਿਲਮਿਲਾ ਉੱਠੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਉਠਾਇਆ। ਮੈਂ ਹੱਥ ਪਕੜ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

ਨਾਲ ਲੜ ਸਕਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਰੱਖਦੇ ਹੋ? ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਵੱਸਦੇ ਹਨ।' ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਤਿ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਹੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਠਠੰਬਰ ਗਏ ਤੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਬੋਲੋ, ਪੰਜ ਵਾਰੀ।' ਉਹਨਾਂ ਪੰਜ ਵਾਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਤੇ ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਚਲੀ ਆਈ। ਰਾਤੀ ਇਕ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸਿਰ? ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੱਸੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਖੈਰ ਲੈ ਦੇ। ਬੱਚੀਏ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਬੋਤਲ ਨਹੀਂ ਤੋੜੀ, ਮੇਰਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਵੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੇਮਕੁੰਟ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਉਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਆਵਾਂਗਾ।

(1999)

ਇਕ ਦਾਨਵੀਰ ਦੀ ਬਾਤ

ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਓਦੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਦੇ ਲੀਡਰ. ਸਨ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿੱਤ ਸਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ। ਓਦੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਈ ਉਚ-ਪਧਰੇ ਮਨੁੱਖ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰ: ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਪੂਰਵ ਰਾਜਦੂਤ, ਡਾ: ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਪੂਰਵ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲਿਸਟ, ਜਨਰਲ ਅਰੋੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਜਨਰਲ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਅਮਰੀਕਾ 'ਚੋਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਯੋਗੀ ਜੀ, ਡਾ: ਕਪਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਡਾ: ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਰਵਾਹ ਉਚੇਚੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਦਨ ਦੀ ਆਨਰੇਰੀ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਤਦ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਚਲਿਆ ਕਿ ਸਦਨ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਰਕਮ 45 ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਤ੍ਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਟੈਕਸ ਨਾ ਦੇਣਾ ਗੁਨਾਹਗਾਰੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਗੁਨਾਹਗਾਰੀ ਦਾ ਭਾਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਓਦੋਂ ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨੇ ਜਣੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਵਾਸਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਨਹੀਂ ਜੇ ਇਕ ਗੇੜਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਮਾਰ ਦਿਓ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਵਾ ਦਿਆਂਗੇ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਮੈਂ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖ਼ਰਚ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਗਾ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਜੋ ਉਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਲੈਂਦਾ ਆਵਾਂਗਾ। ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਰਾਹਿਆ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਇਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੋਰਿਆ।

ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਕੋਲ ਸੇਨ ਹੋਜ਼ੇ ਨਗਰ ਵਿਚ

ਠਹਿਰਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੋਂ ਪਾਲੋ ਆਲਟੋ ਵਿਖੇ ਡਾ: ਕਪਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਖਾਣਾ ਖੁਆਇਆ, ਪਰ ਜਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਉਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਅਮਰੀਕੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਕ਼ਮ ਲਾ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਐਤਕੀਂ ਤਾਂ ਸਦਨ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਮਾਯੂਸ ਤਾਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਕੋਇਟੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀਵਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਨਕਦ ਦਿੰਦੇ, ਜਾਂ ਇਕਰਾਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਐਲਾਨ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ, ਫ਼ਲਾਣੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਏਨੇ ਰੁਪਏ ਨਕਦ, ਜਾਂ ਏਨੇ ਰੁਪਏ ਇਕਰਾਰੀ। ਇਕ ਸਿੰਘ ਐਸੇ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਇਕਰਾਰ ਤਾਂ ਹਰ ਵਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਕਮ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸਹਿਵਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ 'ਇਕਰਾਰੀ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਇਨਕਾਰੀ' ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਤਦ ਮੈਂ ਸੈਨ ਹੋਜ਼ੇ ਤੋਂ ਲਾਸ ਐਂਜਲਿਸ਼ ਬਾਕੀ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਹਾਸਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਤਦ ਮੈਂ ਘਰ ਆ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, "ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਮੈਂ ਜਿਸ ਕੰਮ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਤੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਿਵੇਂ ਮੋੜ ਦੇਵੇਂਗਾ, ਮਾਲਕਾ ?" ਤਦ ਮੈਂ ਪਰਤ ਕੇ ਸੈਨ ਹੋਜ਼ੇ ਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਦੋਹਤੇ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਨੇ ਘਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜ ਦੱਸ ਮਿੰਟ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਬੋਲ ਦੇਣਾ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ! ਜ਼ਰੂਰ ਬੋਲਾਂਗਾ।"

ਕੀਰਤਨ ਹੋਇਆ। ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਲਾਇਆ, "ਸਾਚੇ ਸਾਹਿਬਾ ਕਿਆ ਨਾਹੀਂ ਘਰ ਤੇਰੈ"। ਦੂਜਾ ਸ਼ਬਦ ਲਾਇਆ, "ਮੇਰੀ ਇਛ ਪੁੰਨੀ"। ਤੀਜਾ ਸ਼ਬਦ ਲਾਇਆ, "ਅਉਸਰ ਲੱਜਾ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਸਧਨਾ ਜਨੁ ਤੇਰਾ"। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਆਸ਼ਵਾਸਨ ਦਿਵਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਮਿੰਟ ਬੋਲਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ

'ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਬਾਰੇ ਹੀ ਬੋਲਿਆ।

ਭੋਗ ਪਿਆ ਤੇ ਇਕ ਗੁਰਮੁਖ ਸੱਜਣ ਡਾ: ਇੰਦਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਸੰਸਥਾ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਏ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ''ਡਾ: ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਹੀ ਆਏ ਹੋ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵੀ ਆਏ ਹੋ ?'' ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਆਉਣ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਣ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਟੈਕਸ ਤਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਤਨੀ ਰਕਮ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।'' ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ, ''ਕੋਈ 45 ਕੁ ਲੱਖ ਰੁਪਏ।'' ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਚੈਕ ਬੁੱਕ ਕੱਢ ਕੇ ਇਕ ਲੱਖ ਡਾਲਰ ਦਾ ਚੈਕ ਕੱਟ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣ ਲਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਐਸੇ ਦਾਨ ਵੀਰ ਮੇਰੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਕੌਮ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਵੇਗੀ।

(2000)

ਰਾਮ ਜੀ ਤੇ ਖੇਵਟ ਵਾਲੀ ਵਾਰਤਾ

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮੇਰਠ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਮੇਰਠ ਤੋਂ ਕੋਈ ਦਸ ਕੁ ਕਿਲੋ ਮੀਟਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੜਕ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ 'ਸਤਿਗੁਰ ਨਗਰ' ਵਲ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰ ਨਗਰ ਵਿਚ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਇਕ ਮਾਤਾ ਜੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ 'ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ' ਆਖਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਮਾਤਾ ਜੀ ਇਕ ਵਾਰ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜਿਸ ਡਾਕਟਰ ਪਾਸ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਉਸ ਨੇ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਚੰਗੇ ਡਾਕਟਰ ਪਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹਿਤ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, "ਹਰੀ ਇੱਛਾ।" ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਲ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਜਦ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਲਾਮਤਾਂ 'ਉਦਾਸੀ ਰੋਗ' ਦੀਆਂ ਸਨ। "ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ, ਨੀਂਦ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਲਗਦੀ ਏ, ਅੰਦਰ ਸਖਣਾ ਸਖਣਾ ਲਗਦੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨੂੰ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਮਿਲਣਾ ਪੈਂਦੈ--ਲੋਕ ਕੋਹਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਨੇ, ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਕਹਾਂ ਮਿਲਣਾ ਨਹੀਂ। ਅੰਦਰ ਠੰਢ ਲਗਦੀ ਏ, ਪਰ ਬਾਹਰ ਧੁੱਪੇ ਨਿਕਲਣ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅੰਦਰ ਘਬਰਾਹਟ ਘਬਰਾਹਟ ਲਗਦੀ ਏ ।"

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮਨ ਕੈਸਾ ਰਹਿੰਦੈ ? ਖੁਸ਼ ਕਿ ਉਦਾਸ।" "ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਦਾਸੀ ਮੈਂ ਆਉਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ੁਕਰੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਨਾਲੇ ਜੋ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਤਾਂ ਧਰਮ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦੈ। ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦੈ ।"

"ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ। "ਹਾਂ ਸਤ, ਅਠ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਐਸਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਡਾਕਟਰ ਹਕੀਮ

ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਆਪ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ।''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਇਸ ਰੋਗ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਆਂਗੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਓਗੇ।''

''ਡਾਕਟਰ ਜੀ, ਦਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਠ ਜਿਹਾ ਗਿਐ। ਭਗਵਾਨ ਜੋ ਕਰੇਗਾ ਸੋ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਮੈਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਕੇ ਲੈ ਆਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਤੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਠੀਕ ਸਾਂ।''

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ! ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਹਰ ਜੀਵ ਦੀ ਕੋਈ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਇਕ ਡਿਊਟੀ ਹੈ : ਤੁਸਾਂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੋਰਨਾ ਏ। ਤੁਹਾਡਾ ਭੰਡਾਰਾ ਤੁਹਾਡਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਡਿਊਟੀ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਲਾਈ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ। ਵਰਤਾਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਅਸੀਂ ਵਰਤਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਦਵਾਈਆਂ ਉਸ ਨੇ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਖੋਜ ਕੇ ਲੋੜਵੰਦ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਂਦੇ ਹਾਂ।''

''ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਦਵਾਈ ਲੈ ਲਵਾਂਗੀ, ਤੁਸਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕਰ ਕੇ ਦੇਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।''

''ਦਵਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਂ ਦਿਆਂਗਾ। ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਜਾਓ।''

''ਤੁਸਾਂ ਤਾਂ ਰਾਮ ਜੀ ਤੇ ਖੇਵਟ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਜੀ ਤਾਂ ਪਾਰ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਤੁਛ ਜਿਹੇ ਸੇਵਕ ਹਾਂ। ਤੁਸੀ ਜਿਸ ਜਨ-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹੋ ਇਹੋ ਤੁਹਾਡੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ : ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸ਼ਫ਼ਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਰੱਖੇ।''

(2001)

ਇਕ ਹੱਥ-ਘੁਟਣੀ ਦਾ ਨਿੱਘ

ਸਪੇਨ ਦੇ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਬਾਰਸੀਲੋਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਥੇ 2003 ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਯਹੂਦੀ ਰੈਬਾਈ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਆਣ ਮਿਲੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ''ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਰੱਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹੋ ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਉਸ ਰੱਬ ਵਿਚ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰੱਬ ਹੈ, ਨਾ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ, ਨਾ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ, ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਰਾਖਵਾਂ।'' ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਲਿਆ, ''ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਰੱਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹੋ ?'' ਉਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਮੈਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਯਹੂਦੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਕੋਈ ਮੂਰਤ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਫਿਰ ਰਤਾ ਕੁ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਰੱਬ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਬੌਧਕ ਸੰਕਲਪਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਯਰਾਰਥ ਵੀ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਂ ਗੱਲ ਸਮਝੀ ਨਹੀਂ।'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਰੱਬ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸਬੰਧ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਗਰ ਦਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਲਹਿਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਸਾਗਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਲਹਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੋਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਹਰੇਕ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਅੱਡਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਸਮਸਤ ਲਹਿਰਾਂ ਇੱਕੋ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਉਠੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਸਾਗਰ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਸਤਾਹ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਗਰ ਇਹਨਾਂ ਤ੍ਰੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ, ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਰੱਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਹਾਂ ਜੋ ਰੱਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਅਰਦਾਸ ਕਿਸ ਅੱਗੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਰਦਾਸ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਭਾਵ

ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਹਮਕਲਾਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋ, ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਜਾਂ ਲਾਗੇ, ਉਪਰ ਜਾਂ ਥੱਲੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਅਰਦਾਸਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਲਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਦ ਧਿਆਨ ਲਗਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਅਜਬ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹਾਂ.......'' ਉਹ ਫਿਰ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਜਦ ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।'' ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਬੜੀ ਵਾਰ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ?'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਸਬਰ ਨਾਲ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਦੇ ਪਰਤਣ ਦੀ।'' ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਧਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਲੱਗਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਧਿਆਨ ਟੁੱਟ ਜਾਏ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਤਦ ਮੈਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹੇ ਮਾਲਕ ਮੈਂ ਅੰਵਾਣਾ ਬੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਤਰਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਪਿਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਦੇ ਕੇ ਤਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾ ਦੇ।'' ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਅਰਦਾਸ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਜਦ ਤਕ ਇਹ ਸੁਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਮੈਂ ਕਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।'' ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਹੈ।'' ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਪਕੜ ਕੇ ਘੁੱਟ ਲਿਆ। ਉਸ ਹੱਥ ਘੁੱਟਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਘੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਵਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹੱਥ ਘੁੱਟਣੀ ਦਾ ਨਿੱਘ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੈ।

(2003)

ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ